

Δεύτερο Κεφάλαιο

**Οικονομική ανάλυση, μία απόπειρα
ορθολογικής(;) ματιάς στα πάντα**

Περιεχόμενα

Δεύτερο Κεφάλαιο	1
Οικονομική ανάλυση, μία απόπειρα ορθολογικής(;) ματιάς στα πάντα	1
I. Η ορθολογική επιλογή, απάντηση στο χαμένο παράδεισο των λωτοφάγων	5
1. Αφετηρία και μεθοδολογικές βάσεις	5
1.1. Απεριόριστες ανάγκες, περιορισμένοι πόροι και κατηγορίες αγαθών	5
1.2. Η απάντηση στο πρόβλημα της στενότητας: διενέργεια ορθολογικών επιλογών σε συνθήκες αβεβαιότητας με κριτήριο το κόστος τους	8
1.3. Ελευθερία και γνώση, τα συστατικά των ορθολογικών και αποτελεσματικών αποφάσεων	10
2. Θεωρητικές εξελίξεις με επίκεντρο την ορθολογικότητα: θεωρία παιγνίων και οικονομικά της συμπεριφοράς	12
2.1. Θεωρία παιγνίων	13
2.2. Οικονομικά της συμπεριφοράς	15
II. Αγορά, αποτελεσματικότητα και ευημερία	17
1. Η αγορά ως ορθολογικός μηχανισμός	17
1.1. Περί αγοράς και «Αγοράς»	17
1.2. Η αποδείξιμη υπεροχή της αγοράς στην ικανοποίηση των ατομικών προτιμήσεων και τη μεγιστοποίηση του πλούτου	18
1.3. Αγορά και ευημερία: μία αμφιλεγόμενη σχέση	21
2. Αποτελεσματικότητα και κοινωνική ευημερία, δύο αλληλοεπικαλυπτόμενες έννοιες	23
2.1. Αποτελεσματικότητα: ορολογικά προλεγόμενα	23
2.2. Μέθοδοι μέτρησης της αποτελεσματικότητας και ανάλυση κόστους-οφέλους: από τον Pareto στους Kaldor και Hicks	26

2.3.	Εκτίμηση αποτελεσματικότητας, στάθμιση κόστους/ οφέλους και ορισμός της κοινωνικής ευημερίας	29
3.	Μία σύνοψη: η αγορακεντρική επιδίωξη της κοινωνικής ευημερίας	32
III.	Οι πολλές αδυναμίες της ορθολογικής επιλογής και της αγοράς.....	34
1.	Ένα πρόβλημα με περισσότερα ονόματα: αποτυχίες της αγοράς, όρια της ορθολογικότητας, κόστη συναλλαγής	34
2.	Προβλήματα ορθολογικότητας κατά τη λήψη μεμονωμένων αποφάσεων.....	37
2.1.	Ελλειμματική πληροφόρηση: αβεβαιότητα, γνωσιακή ασυμμετρία, κεκαλυμμένη πληροφόρηση και συμπεριφορά, επιζήμια επιλογή και ηθικός κίνδυνος	37
2.2.	Αρνητικές και θετικές εξωτερικότητες	39
2.3.	Συμπεριφορικές ανορθολογικότητες: τάση διακράτησης, μεροληψία αυτοεπιβεβαίωσης, θετική προεξόφληση μελλοντικών εξελίξεων, αγκίστρωση σε μη ανακτήσιμα κόστη, πλάνη του παίκτη..	41
3.	Τα προβλήματα συλλογικής δράσης	43
3.1.	Δίλημμα του φυλακισμένου, λαθρεπιβάτες και αρνησίκυροι εκβιαστές	44
3.2.	Η τραγωδία των κοινών και οι αρνητικές επιπτώσεις του ομορτισμού στην κοινωνική ευημερία.....	46
3.3.	Πρόβλημα αντιπροσώπευσης	48
4.	Τα προβλήματα στη διατύπωση των συλλογικών επιλογών	50
4.1.	Πού θα πάμε διακοπές; Τα αδιέξοδα μιας απλής, συλλογικής απόφασης	50
4.2.	Ένταση των υποκειμενικών προτιμήσεων και διαμόρφωση συλλογικών επιλογών.....	52
4.3.	Η επιστημονική εκδοχή των παραπάνω, απαισιόδοξων διαπιστώσεων: το θεώρημα αδυναμίας του Arrow	54
5.	Οι δομικές και συστημικές αποτυχίες της αγοράς	56

5.1.	Έλλειψη συνθηκών για τη δημιουργία λειτουργικής αγοράς ...	56
5.2.	Αναποτελεσματικότητες από τη μονοπωλιακή οργάνωση μίας δραστηριότητας	58
5.3.	Στρεβλώσεις από τη συμπεριφορά και την ισχύ των επιχειρήσεων	59
5.4.	Μακροοικονομικές αστοχίες των αγορών	61

I. Η ορθολογική επιλογή, απάντηση στο χαμένο παράδεισο των λωτοφάγων

1. Αφετηρία και μεθοδολογικές βάσεις

1.1. Απεριόριστες ανάγκες, περιορισμένοι πόροι και κατηγορίες αγαθών

Η οικονομική θεωρία ξεκινά από την πεζή πραγματικότητα: τη ζωή μακριά από τον Παράδεισο της Γενέσεως και τη Χώρα των Λωτοφάγων της Οδύσσειας. Δεν υπάρχει μέρος όπου ο μελιστάλαχτος καρπός του λωτού να διώχνει κάθε έγνοια¹. ο άνθρωπος καλείται να ζήσει σε μία «κατηραμένη» γη, και να καλύψει την πείνα του με λύπη και ιδρώτα, πριν επιστρέψει στο χώμα από το οποίο προήλθε². Έχει ανάγκες κάθε είδους, από τις πλέον απτές μέχρι τις πλέον ασαφείς πλην όμως κρίσιμες (ασφάλεια, αναγνώριση). Οι ανάγκες εμφανίζουν επιπλέον το χαρακτηριστικό ότι είναι *απεριόριστες*: όσο καλύπτονται εκείνες που ιεραρχούνται ως πιο βασικές, τόσο σημαντικότερες καθίστανται κάποιες άλλες που ίσως να μην ήταν καν ορατές νωρίτερα. Όπως, για παράδειγμα, η όψιμη προτεραιότητα των προηγμένων δυτικών κοινωνικών να μην τεθούν καν σε «διακινδύνευση» -δηλαδή σε καθεστώς μη ανεκτής, αβέβαιης επικινδυνότητας- η ανθρώπινη υγεία

¹ τῶν δ' ὅς τις λωτοῖο φάγοι μελιιδέα καρπὸν κέτ' ἀπαγγεῖλαι πάλιν ἤθελεν οὐδὲ νέεσθαι, ἀλλ' αὐτοῦ βούλοντο μετ' ἀνδράσι Λωτοφάγοισι λωτὸν ἐρεπτόμενοι μενέμεν νόστου τε λαθέσθαι, (Ομήρου Οδύσσεια, ι, 94-98).

² «κατηραμένη να είναι η γη εξ αιτίας σου· με λύπας θέλεις τρώγει τους καρπούς αυτής πάσας τας ημέρας της ζωής σου· και ακάνθας και τριβόλους θέλει βλαστάνει εις σέ· και θέλεις τρώγει τον χόρτον του αγρού· εν τω ιδρώτι του προσώπου σου θέλεις τρώγει τον άρτον σου, εωσού επιστρέψης εις την γην, εκ της οποίας ελήφθης· επειδή γη είσαι, και εις γην θέλεις επιστρέψει» (Γένεσις 3, 17-19).

και η περιβαλλοντική προστασία³, ή εκείνη που μας επιβάλλει να ντυνόμαστε με ρούχα στη μόδα (η οποία προϋποθέτει να έχει κανείς ήδη γεμάτη τη ντουλάπα του).

Οι ανάγκες ικανοποιούνται με *αγαθά* τα οποία ποικίλλουν σε αριθμό και χαρακτηριστικά, ακριβώς λόγω της πληθώρας των αναγκών. Μπορεί να είναι υλικά (προϊόντα) ή άυλα (υπηρεσίες) και να παρέχονται ή όχι έναντι ανταλλάγματος. Διακρίνονται ακόμη, ανάλογα με το αν μπορούν ή όχι να απονεμηθούν σε συγκεκριμένα πρόσωπα τα οποία αποκτούν δικαιώματα *αποκλεισμού* επ'αυτών (*excludability / non excludability*). Ένας άλλος διαχωρισμός τους γίνεται με κριτήριο κατά πόσον η απόλαυσή τους γίνεται ή όχι σε συνθήκες ανταγωνισμού και *αντιπαλότητας* μεταξύ των χρηστών (*rivalry / non rivalry*). Εάν το αυτοκίνητο είναι ένα αντικείμενο για το οποίο ο ιδιοκτήτης του διαθέτει την αποκλειστικότητα και η χρήση του από εκείνον καθιστά εξορισμού αδύνατη την οδήγησή του από τρίτους, η εθνική άμυνα προστατεύει το σύνολο των προσώπων που βρίσκονται εντός των συνόρων χωρίς να αποκλείει κανέναν κατά τρόπο μη ανταγωνιστικό και αδιαίρετο· η ασφάλεια του καθενός ικανοποιείται μαζί με την ασφάλεια των υπολοίπων. Τα παραπάνω παραδείγματα αναδεικνύουν, αφενός, την ευρύτητα με την οποία προσήκει να ορισθεί η έννοια αγαθό και να μην ταυτίζεται με τα αμιγώς καταναλωτικά, αφετέρου, τη μεγάλη απόσταση που χωρίζει τα *ιδιωτικά* (αυτοκίνητο) από τα *δημόσια* (εθνική άμυνα) αγαθά. Στα πρώτα συντρέχουν τα χαρακτηριστικά του αποκλεισμού και της αντιπαλότητας ενώ στα δεύτερα όχι⁴. Η διάκριση είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για την οικονομολογική θεώρηση του δημοσίου δικαίου.

---

³ Δεν μας αρκεί πλέον ένα προϊόν να μην είναι «αποδεδειγμένα» επικίνδυνο. Θέτουμε περιορισμούς -χρησιμοποιώντας τη, διάσημη στο περιβαλλοντικό δίκαιο, αρχή της προφύλαξης- στη χρήση και κατανάλωση αγαθών για τα οποία δεν υπάρχει επιστημονική βεβαιότητα ότι θα προκαλέσουν βλάβες στην ανθρώπινη υγεία ή στο περιβάλλον, όπως για τα γενετικά μεταλλαγμένα προϊόντα. Βλ. παρακάτω ...

⁴ .... Θεωρία ...

Κρίσιμες είναι, ακόμη, άλλες δύο υποκατηγορίες αγαθών, αφενός, τα «αγαθά με αυξημένη κοινωνική σημασία» (*merit goods*)⁵ και τα «κοινά αγαθά» (*commons*), που θα μας απασχολήσουν παρακάτω. Τα πρώτα - για παράδειγμα, η παιδεία και η υγεία- μπορούν μεν να παρασχεθούν σε συνθήκες αποκλεισμού και αντιπαλότητας όπως τα αμιγώς ιδιωτικά αγαθά, πλην όμως οι συνθήκες αυτές δεν ευνοούν την παραγωγή και κατανάλωσή τους σε ικανοποιητικές για το κοινωνικό σύνολο ποσότητες· ποιος θα πλήρωνε για να σπουδάσει αντί να πάει διακοπές ή ποιος γιατρός θα παρείχε μία ακριβή θεραπεία σε όσους δεν έχουν να την πληρώσουν; Τα δεύτερα αποτελούν ειδικότερη μορφή δημόσιων αγαθών, η χρήση των οποίων, ωστόσο, ενδέχεται να ενέχει αντιπαλότητα: όταν απολαμβάνω έναν μη ανανεώσιμο περιβαλλοντικό πόρο -αντλώντας το νερό του ποταμού ή καταλαμβάνοντας μία παραλία- το στερώ από τους υπόλοιπους εν δυνάμει χρήστες· αντίστοιχα, όταν χρησιμοποιώ υπερβολικά μία δημόσια υποδομή (αυτοκινητόδρομο) ή προσφεύγω κάθε τρεις και λίγο στα δικαστήρια. Για το λόγο αυτό, όπως θα δούμε, είναι περισσότερο εκτεθειμένα σε καταχρήσεις.

Η παραγωγή των αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών έχει κόστος, με την έννοια ότι απαιτεί τη χρήση συγκεκριμένων πόρων, τη γεμάτη αγκάθια γη και τον ανθρώπινο ιδρώτα της Γενέσεως. Αντίθετα όμως από τις ανάγκες που είναι απεριόριστες, οι πόροι είναι πεπερασμένοι. Δεν υπάρχει «μηχανή που γεννά λεφτά» όπως δεν υπάρχει η χώρα των Λωτοφάγων. Η στενότητα των πόρων αποτελεί την αφετηρία της οικονομικής θεωρίας, είναι ο θεμελιακός κανόνας που οι δημοσιολόγοι του ηπειρωτικού δικαίου συνηθίζουμε να ξεχνάμε όταν βάζουμε μπροστά αξιολογικές έννοιες όπως η αλληλεγγύη ή το κοινωνικό κράτος. Η στενότητα των πόρων είναι ακόμη πιο βέβαιη από τους φόρους και το θάνατο, για να παραφράσουμε τον *Benjamin Franklin*. Εξάλλου, ακόμη και εάν κάποιος διαθέτει όλα τα πλούτη του

---

⁵ Musgrave

κόσμου, δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει όλες του τις επιθυμίες στο διάστημα της ζωής του. Ο χρόνος είναι πεπερασμένος, οπότε η κάλυψη των αναγκών ενέχει, αν μη τι άλλο, χρονικό κόστος.

1.2. Η απάντηση στο πρόβλημα της στενότητας: διενέργεια ορθολογικών επιλογών σε συνθήκες αβεβαιότητας με κριτήριο το κόστος τους

Επομένως, είναι νομοτελειακά απαραίτητο να γίνουν επιλογές, να ιεραρχηθούν δηλαδή οι ανάγκες και να δοθεί προτεραιότητα σε εκείνες που θα καλυφθούν κάθε φορά αντί για κάποιες άλλες. Η υποχρέωση της επιλογής είναι η απαρέγκλιτη συνέπεια της στενότητας των πόρων. Αντίστοιχα, η οικονομική θεωρία χρησιμοποιεί ως κρίσιμη έννοια το *κόστος ευκαιρίας*, το οποίο υφίσταται κανείς για τις επιλογές του. Κόστος ευκαιρίας είναι ό,τι καλείται να θυσιάσει για να αποκτήσει εκείνο που τελικά προτίμησε: το αυτοκίνητο που αγόρασε αντί για κάποιο άλλο, το δείπνο με φίλους αντί να εργασθεί, την παρακολούθηση ενός αγώνα μπάσκετ στην τηλεόραση αντί να πέσει για ύπνο.

Η διαδικασία της επιλογής εμφανίζει την επιπρόσθετη δυσχέρεια ότι ενεργείται τις περισσότερες φορές σε συνθήκες *αβεβαιότητας*, δηλαδή μη σαφώς προσδιορισμού κινδύνου αρνητικής έκβασης μίας κατάστασης. Η κάλυψη αναγκών ενέχει ρίσκο το οποίο αυξάνεται σε βάθος χρόνου. Η αβεβαιότητα είναι μία ιδιαίτερη μορφή κόστους, η διαχείριση της οποίας είναι απαραίτητη ώστε να αυξηθούν τα περιθώρια ορθότητας των επιλογών. Οι επιλογές επικαθορίζονται από την αβεβαιότητα και τη θαρραλέα ή μη προδιάθεση με την οποία τη βιώνουμε. Οι άνθρωποι διακρίνονται ανάλογα με το αν έχουν την τάση να αναλαμβάνουν ρίσκα ή όχι (*risk averse*), και η προδιάθεση αυτή ενδέχεται να τους οδηγήσει σε σφάλματα. Σε κάθε περίπτωση, η αβεβαιότητα είναι εγγενής συνιστώσα των επιλογών μας· η κατανομή

και η μετάθεση του αβέβαιου κινδύνου είναι οικεία στους νομικούς, ιδίως στο δίκαιο των συμβάσεων.

Το βασικό όπλο του ανθρώπου ώστε να κάνει τις «σωστές» επιλογές σε συνθήκες στενότητας πόρων και αβεβαιότητας είναι η λογική του. Μπορεί μεν να αντιλαμβάνεται τη πραγματικότητα με τις αισθήσεις του, ωστόσο το ανταγωνιστικό του πλεονέκτημα συγκριτικά με τα υπόλοιπα όντα είναι ότι προσαρμόζεται και εξελίσσεται μέσα από *ορθολογικές επιλογές*. Αποφασίζει αντιδρώντας σε *κίνητρα*, θετικά ή αρνητικά, μέσα από τη λογική του. Οι επιλογές του είναι καταρχήν *υποκειμενικές*· εξαρτώνται από το πώς ιεραρχεί ο ίδιος τις ανάγκες του σε συνθήκες ελευθερίας, οπότε και διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Σε αντίθετη μεθοδολογική τροχιά από το ηπειρωτικό δίκαιο, η μικροοικονομική επιστήμη απεχθάνεται τον πατερναλισμό, τον άνωθεν και έξωθεν καθορισμό των αξιών-αναγκών που κατά προτεραιότητα «πρέπει» να υπηρετούνται, και προτάσσει τις *υποκειμενικές προτιμήσεις* ως το υπόβαθρο των ορθολογικών επιλογών· έχει ωφελμιστικές και ατομοκεντρικές καταβολές.

Η πρόταξη των υποκειμενικών προτιμήσεων σημαίνει, περαιτέρω, ότι *δεν είναι δυνατόν να προκαθορισθεί μία «αντικειμενική» ή «δίκαιη» αξία / τιμή για κάθε συγκεκριμένο αγαθό*. Αυτή προκύπτει από τις ατομικές προτιμήσεις του καθενός, το πόσο είναι διατεθειμένος να πληρώσει ή να εισπράξει για να το αποκτήσει ή να το αποχωρισθεί αντίστοιχα [*willingness to pay (WTP), willingness to accept (WTA)*]: η τιμή ενός μεταχειρισμένου αυτοκινήτου δεν είναι δεδομένη, αποτελεί συνάρτηση του πόσο το πουλά ο ιδιοκτήτης του και του τιμήματος που θα κατέβαλαν οι εν δυνάμει αγοραστές. *Τα πάντα έχουν μία τιμή*, όσο ιερόσυλο και εάν ακούγεται κάτι τέτοιο, διότι η εξασφάλισή τους έχει κόστος: όχι μόνο τα υλικά αγαθά αλλά και η ασφάλεια, η ησυχία, η ξεκούραση, η θέα, το σύνολο των στοιχείων που πλέον ονομάζουμε «ποιότητα ζωής», το προσδόκιμο ζωής, η ίδια η ζωή. Ο άνθρωπος τιμολογεί τα πάντα για να προσδιορίσει τις υποκειμενικές προτιμήσεις του και να προβεί, μέσω της σύγκρισης και του κόστους ευκαιρίας, σε

ορθολογικές επιλογές. Η οικονομική επιστήμη επιχειρεί να ποσοτικοποιήσει την τιμολόγηση αυτή *αποτυπώνοντας το σύνολο των αγαθών σε οικονομική κλίμακα (χρήμα)*, όχι για να καταστήσει τα πάντα αντικείμενο συναλλαγής άλλα ώστε να υπολογισθεί το κόστος (και το όφελος) των επιλογών. Το συγκεκριμένο εγχείρημα προφανώς και σκανδαλίζει, ιδίως όταν βάζει μία χρηματική τιμή σε κάτι που θεωρούμε -και είναι- καταρχήν ανεκτίμητο, όπως ένας επιπλέον χρόνος ζωής ή η σωτηρία του πλανήτη από την υπερθέρμανση· είναι από τις σπαζοκεφαλιές που θα μας απασχολήσουν και παρακάτω⁶.

1.3. *Ελευθερία και γνώση, τα συστατικά των ορθολογικών και αποτελεσματικών αποφάσεων*

Για να είναι ορθολογικές, οι ανθρώπινες επιλογές προϋποθέτουν δύο κρίσιμα στοιχεία, αφενός την *ελευθερία* εκείνου που αποφασίζει, αφετέρου την *κατάλληλη γνώση*. Η ελευθερία επιλογής, την οποία θεωρεί βάση της ευημερίας ο *Adam Smith* από το 1776, επιτρέπει στο άτομο να καθορίσει με ποια ιεράρχηση και με ποιο κόστος θα ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Προϋποθέτει, επομένως, την ανυπαρξία και την άρση των κάθε είδους εμποδίων που δυσχεραίνουν τις επιλογές / συναλλαγές στις οποίες θα προέβαινε κάποιος αν αποφάσιζε ελεύθερα. Η ζωή είναι πάντως γεμάτη με τέτοια εμπόδια, τα οποία αυξάνουν το *κόστος* των επιλογών· ορισμένα τα θέτει το δίκαιο μέσω των αναγκαστικών κανόνων, εισάγοντας απαγορεύσεις, περιορισμούς και προϋποθέσεις, κάτι το οποίο εξηγεί μία καταρχήν επιφύλαξη των οικονομολόγων απέναντί του. Σε κάθε περίπτωση, η ελευθερία δεν θα αρκούσε γιατί από μόνη της δεν οδηγεί στις βέλτιστες, ωφελιμιστικά πάντοτε, αποφάσεις. Χρειάζεται επιπλέον και *πρόσβαση στις πληροφορίες* που είναι αναγκαίες ώστε οι σταθμίσεις να υπηρετούν με

---

⁶ ...

τον πλέον πιστό τρόπο τις ατομικές προτιμήσεις. Η σωστή απόφαση εξαρτάται από το αν είναι κανείς σε θέση να γνωρίζει το σύνολο των παραμέτρων και να είναι σε θέση να τις διαχειριστεί. Αντιθέτως, εάν υπάρχουν ζητήματα τα οποία αγνοεί γιατί συναρτώνται είτε με την εγγενή αβεβαιότητα της ζωής είτε με πληροφορίες τις οποίες δεν διαθέτει (ακόμη χειρότερα, τις διαθέτει κάποιος άλλος με διαφορετικά συμφέροντα) τότε η επιλογή κινδυνεύει να μην αποδειχθεί η πλέον ορθολογική, κάτι που θα δούμε σε επόμενη ενότητα: η απόκτηση ενός αυτοκινήτου για το οποίο ο αγοραστής δεν θα πλήρωνε το συγκεκριμένο τίμημα αν γνώριζε τι βλάβες έχει υποστεί· η απόφαση δύο ανθρώπων να ενώσουν τη ζωή τους χωρίς να γνωρίζουν τα προβλήματα χαρακτήρα και υγείας του συντρόφου τους αλλά και το τι τους επιφυλάσσει το αύριο.

Συνοψίζοντας, η μικροοικονομική προσέγγιση στηρίζεται στην παραδοχή ότι *ο άνθρωπος, έχοντας ως κίνητρο την ικανοποίηση των υποκειμενικών του προτιμήσεων προβαίνει σε επιλογές οι οποίες, όταν γίνονται ελεύθερα και με τις κατάλληλες γνώσεις, είναι ορθολογικές· μέσω των επιλογών αυτών επιτυγχάνει να αποκτήσει με το μικρότερο κόστος για τον ίδιο, τα αγαθά που απαιτούνται για την κάλυψη των αναγκών του σε συνθήκες αβεβαιότητας και στενότητας πόρων*. Πρόκειται για την θεωρία της ορθολογικής επιλογής, η οποία ενέχει ένα διπλό τεκμήριο. Αφενός, την *τεκμαιρόμενη ορθολογικότητα των επιλογών*: ένα ελεύθερο και «γνωστικό» άτομο, έχοντας ως κίνητρο τη δική του ωφέλεια, θα ικανοποιήσει ορθολογικά τις ανάγκες του. Αφετέρου -και αυτό έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία για την οικονομική ανάλυση- την *τεκμαιρόμενη αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα των επιλογών*: ενεργώντας ορθολογικά, όχι μόνο θα επιτύχει την ικανοποίηση των αναγκών του αλλά και θα το καταφέρει με το μικρότερο κόστος, άρα χωρίς σπατάλη πόρων οι οποίοι είναι εξ ορισμού ανεπαρκείς. Αυτός είναι ο *homo oeconomicus* για την οικονομική θεωρία.

Οι παραπάνω σκέψεις συμπυκνώνουν τη μεθοδολογική αφετηρία μίας επιστημονικής προσέγγισης η οποία φιλοδοξεί να κατανοήσει όχι μόνο

τις στενά οικονομικές σχέσεις -το πώς λειτουργούν οι συναλλαγές και η αγορά- αλλά το σύνολο της ανθρώπινης δράσης. Το *Lebensraum* της οικονομικής ανάλυσης -η εξέταση των πάντων μέσα από το πρίσμα της ωφελμιστικής ορθολογικότητας / αποτελεσματικότητας- υπερβαίνει τον κόσμο της οικονομίας· επιχειρεί να δώσει απαντήσεις για κάθε είδους ανθρώπινη σχέση, τόσο συνεργατική όσο και αντιπαραθετική, όπως είναι η επίλυση διαφορών. Δίνει τη δική της οπτική αναφορικά με το αν και το πώς το άτομο συμμετέχει σε συλλογικά μορφώματα, στην κοινωνία, στο κράτος, σε ομάδες πίεσης ή πολιτικά κόμματα. Θεωρεί ότι κατέχει το κατάλληλο εργαλείο για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων κάθε συμπεριφοράς, τόσο ατομικής όσο και συλλογικής, καθώς και των θεσμών μέσω των οποίων ο άνθρωπος κατευθύνει τη δράση του, οικονομικών και μη. Μπορεί μεν να ξεκίνησε εξετάζοντας την αποτελεσματικότητα των διαφόρων συστημάτων οικονομικής οργάνωσης, χρησιμοποιείται όμως πλέον για την αξιολόγηση του δικαίου και των νομικών θεσμών, των πολιτικών διαδικασιών, των διοικητικών συστημάτων αλλά και κάθε μορφής συλλογικής δράσης, ακόμη και άτυπης (αυτορρύθμιση) ή και παράνομης (εγκληματικές οργανώσεις). Η ιδέα είναι απλή: η ψυχρή θεώρηση των αποτελεσμάτων του, συνιστά τον καλύτερο τρόπο για να βελτιωθεί ένας θεσμός που υπάρχει για το κοινό καλό (δίκαιο, δημοκρατικοί θεσμοί, κοινωνική ασφάλιση) ή, αντιστρόφως, για να αντιμετωπισθεί μία προβληματική συμπεριφορά (καρτέλ, κακοδιοίκηση, φοροδιαφυγή, έγκλημα).

2. *Θεωρητικές εξελίξεις με επίκεντρο την ορθολογικότητα: θεωρία παιγνίων και οικονομικά της συμπεριφοράς*

Όσο αυξάνονται οι φιλοδοξίες για τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποκτά η κατανόηση της ανθρώπινης λογικής. Δύο επιστημονικές σχολές, πιο σύγχρονες από τα κλασσικά οικονομικά, προσπαθούν να ρίξουν περισσότερο φως. Η πρώτη, στην οποία συναντώνται η παραδοσιακή με τη θεσμική θεώρηση της οικονομίας, είναι η θεωρία παιγνίων (*game theory*). Η δεύτερη, πιο

πρόσφατη, είναι γνωστή ως τα οικονομικά της συμπεριφοράς (*behavioral economics*). Η πρώτη εξετάζει τη «στρατηγική» συμπεριφορά. Η δεύτερη δίνει έμφαση στους εγγενείς περιορισμούς της ανθρώπινης ορθολογικότητας.

2.1. Θεωρία παιγνίων

Εάν η κλασική οικονομική θεωρία αντιμετωπίζει τις ανθρώπινες επιλογές ως μονομερείς αποφάσεις οι οποίες γίνονται ερήμην των υπολοίπων, στο όνομα του ατομικού ωφελιμισμού, η *θεωρία των παιγνίων*⁷ απορρίπτει τον ιδιότυπο αυτό αυτισμό. Τα άτομα γνωρίζουν ότι δεν δρουν μόνα τους, οπότε (ετερο)καθορίζουν τη συμπεριφορά τους σε συνάρτηση με εκείνη των υπολοίπων. Χρησιμοποιούν τη λογική τους για να δράσουν «στρατηγικά». Η συνύπαρξη με τους γύρω διαμορφώνει καταστάσεις (παίγνια) με διαφορετικά χαρακτηριστικά, στα οποία συμμετέχουν ως ορθολογικοί «παίκτες». Σε ορισμένα από αυτά, η στρατηγική συνίσταται στο «συντονισμό» των συμπεριφορών, όπως η επιλογή της πλευράς του δρόμου στην οποία οδηγούμε ή το σημείο στο οποίο θα συναντηθούμε. Άλλα αφορούν στον τρόπο της μεταξύ μας «συνεργασίας/ μη συνεργασίας», ανάλογα με το αν έχουμε (ή μπορούμε να αποκτήσουμε) τον έλεγχο ενός αγαθού που μας χρειάζεται ή θα πρέπει να συμπράξουμε με τρίτους. Στα παίγνια αυτά, η στρατηγική μας λαμβάνει περισσότερες μορφές (άσκηση βίας, συναίνεση, μεθόδους παραπλάνησης, μονομερής ή συλλογική δράση, σεβασμός ή παραβίαση των υπεσχημένων) και παραλλάσσει λαμβάνοντας υπόψη περισσότερους παράγοντες, όπως είναι η διάρκεια του παιχνιδιού, αν θα υπάρξουν περισσότεροι γύροι κλπ. Η αντιμετώπιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως προϊόν παικτών με στρατηγική είναι κρίσιμη, όχι μόνο για την κατανόηση των οικονομικών

---

⁷ ...

καταστάσεων αλλά και για την ανάλυση του συνόλου των θεσμών μέσω των οποίων ο άνθρωπος οργανώνει τη δράση του, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων με νομικό χαρακτήρα. Από τη σκοπιά αυτή, η θεωρία παιγνίων συναρτάται με τα θεσμικά οικονομικά -στα οποία γίνεται εκτενέστερη αναφορά σε επόμενη ενότητα- και την απόπειρα να κατανοηθεί η κοινωνική/συλλογική διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς (*homo sociologicus*), η οποία προφανώς και δεν ταυτίζεται με την αμιγώς ατομικιστική (*homo oeconomicus*).

Σε ό,τι αφορά το δίκαιο, αναδεικνύει τη σημασία του εναρμονιστικού ρόλου των κανόνων δικαίου (μέσα από τα παίγνια «συντονισμού») καθώς και νομικών κατασκευών όπως η ιδιοκτησία ή τα θεμελιώδη δικαιώματα (συνεργασία μέσω εκχώρησης δικαιωμάτων) και η σύμβαση (συνεργασία μέσω αμοιβαιότητας). Εξηγεί επίσης τη σχέση του δικαίου με την «αυθόρμητη τάξη» (*Hayek*⁸) την οποία διαμορφώνουν οι άνθρωποι μέσω στρατηγικών συντονισμού και συνεργασίας αλλά και την ανάγκη της κρατικής παρέμβασης όταν η θεωρία του παιγνίου αναδεικνύει τάσεις (εάν όχι έξη) μη συντονιστικής και μη συνεργατικής συμπεριφοράς η οποία οδηγεί σε αναποτελεσματικότητες. Ειδικά για το δημόσιο δίκαιο, η κατανόηση της στρατηγικής ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι κεφαλαιώδης. Από τη μία, εξηγεί ακόμη και το λόγο ύπαρξης του κράτους και των θεσμών δημόσιας εξουσίας, που έχουν ως λειτουργία τη διασφάλιση συλλογικών αγαθών, στη βάση αυτού που οι πολιτικοί φιλόσοφοι ονόμασαν «κοινωνικό συμβόλαιο». Από την άλλη, αναδεικνύει τα σοβαρότατα προβλήματα αποτελεσματικότητας που ανακύπτουν σε συνθήκες συλλογικής δράσης και λήψης αποφάσεων, ιδίως σε σχέση με τη διαχείριση των δημόσιων αγαθών· όσο αντιφατικό και εάν ακούγεται, θα δούμε παρακάτω ότι η στενά εννοούμενη ορθολογικότητα μπορεί

---

⁸ ...

τότε να οδηγήσει στις «λάθος» -δηλαδή στις μη αποτελεσματικές- επιλογές⁹.

2.2. Οικονομικά της συμπεριφοράς

Τα οικονομικά της συμπεριφοράς¹⁰ είναι ακόμη πιο πρόσφατα και ακόμη πιο εικονοκλαστικά. Έχουν ως αφετηρία τη θεωρία του *Herbert Simon* για την *περιορισμένη ορθολογικότητα (bounded rationality)*, σύμφωνα με την οποία οι ικανότητες ατομικής κατανόησης της πραγματικότητας είναι πεπερασμένες από τη φύση τους λόγω αφενός των γνωσιακών ορίων του ανθρώπινου νου, αφετέρου της χρονικής στενότητας στην οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις: ακόμη και όταν έχουμε απεριόριστη σχεδόν πρόσβαση στη γνώση -σκεφτείτε τον ορυμαγδό πληροφοριών για τις επιδόσεις των επενδυτικών προϊόντων ή τα προς ενοικίαση διαμερίσματα στην Αθήνα- είμαστε σε θέση να προσλάβουμε και να επεξεργασθούμε πεπερασμένο αριθμό στοιχείων εντός συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου. Η παραπάνω κριτική θέση απέναντι στην ορθολογικότητα επιβεβαιώθηκε και διευρύνθηκε μέσα από τα επιστημονικά πορίσματα της γνωστικής και της κοινωνικής ψυχολογίας, τα οποία υιοθέτησαν τόσο οι οικονομολόγοι όσο και οι νομικοί· το Νόμπελ οικονομίας για το 2017 απονεμήθηκε σε έναν από τους επιστήμονες αυτούς (*Richard Thaler*), ενώ είχαν προηγηθεί και άλλοι από το ίδιο επιστημονικό ρεύμα (*George Akerlof, Daniel Kahneman*).

Όπως αναφέρει ο *Αντώνης Καραμπατζός*, τα συμπεριφορικά οικονομικά καταδεικνύουν ότι «στην πραγματικότητα αρκετές φορές ενεργούμε ανορθολογικά, πέφτουμε δηλαδή συστηματικά θύματα μιας σειράς

---

⁹ Βλ. ...

¹⁰ ...

γνωστικών και βουλητικών αδυναμιών, σφαλμάτων ή στρεβλώσεων»¹¹. Ο άνθρωπος εμφανίζει εγγενείς βουλητικές αδυναμίες, οι οποίες τον εμποδίζουν να εξυπηρετήσει το συμφέρον του μέσω των επιλογών του ή αντιληπτικές στρεβλώσεις που δεν του επιτρέπουν να εκτιμήσει ορθά την πραγματικότητα. Εκτός από περιορισμένη ορθολογικότητα, επιδεικνύει περιορισμένο αυτοέλεγχο και ιδιοτέλεια, επηρεαζόμενος από θετικά ή αρνητικά ένστικτα και κλίσεις: για παράδειγμα, λόγω της ξενοφοβίας του δεν ψωνίζει από το κατάστημα με τα φθηνότερα προϊόντα γιατί σε αυτό εργάζονται μετανάστες ή αντίστροφα, ψηφίζει αλτρουϊστικά το κόμμα που θα αυξήσει τη φορολογία του επαγγέλματός του διότι το θεωρεί την καλύτερη επιλογή για τη χώρα του. Επομένως, «στη θέση του ορθολογικού υποδείγματος υπεισέρχεται τώρα εκείνο μιας, ούτως ειπείν, οιονεί-ορθολογικότητας (quasi-rationality)-ή της κανονικής ανθρώπινης συμπεριφοράς- το οποίο αναδεικνύει συμπεριφορικές αποκλίσεις από το ορθολογικό υπόδειγμα που είναι συστηματικές (όχι τυχαίες ή απλώς περιστασιακές) και, έτσι, σε σημαντικό βαθμό προβλέψιμες, γιαυτό και η μελέτη τους παρέχει μία ασφαλή βάση για την πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς»¹².

* * *

Προσθήκει ωστόσο να επισημανθεί ότι οι επιστημονικές αυτές προσεγγίσεις επιχειρούν να προσεγγίσουν κριτικά και να εξελίξουν αλλά όχι να ανατρέψουν πλήρως τη θεωρία τα ορθολογικής επιλογής. Η τελευταία παραμένει κρίσιμη για την αντιμετώπιση του πρωταρχικού, οικουμενικού προβλήματος το οποίο ταλανίζει τον άνθρωπο, τη βέλτιστη δηλαδή ικανοποίηση των αναγκών του σε συνθήκες αβεβαιότητας και στενότητας. Οι απόψεις διαφέρουν ως προς το αν η ορθολογική επιλογή μπορεί από μόνη της (και μέχρι ποιου σημείου) να παράσχει τις λύσεις στο πρόβλημα ή αν χρειάζεται εμπλουτισμό και διορθωτικές παρεμβάσεις (μέχρι πού), καθώς δεν είναι πάντα εφικτή

---

¹¹ Καραμπατζός, 2016.25.

¹² Ibid 2016.29.

αλλά τεκμαιρόμενη, το ζητούμενο και όχι το δεδομένο σε πραγματικές συνθήκες. Ωστόσο -και παρά τις ευνόητες επιφυλάξεις- οι περισσότεροι οικονομολόγοι συνεχίζουν να την χρησιμοποιούν ως αφετηριακή θέση, με ένα σκεπτικό αντίστοιχο με εκείνο των δημοσιολόγων για τη δημοκρατία: *όπως η δημοκρατία, έτσι και η ορθολογική επιλογή δεν είναι μεν τα τέλεια, πλην όμως τα καλύτερα μέσα που διαθέτουμε για την αντιμετώπιση δυο ζητημάτων, αφενός τη λήψη συλλογικών αποφάσεων κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας, αφετέρου την πιο αποτελεσματική κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών.*

II. Αγορά, αποτελεσματικότητα και ευημερία

1. Η αγορά ως ορθολογικός μηχανισμός

1.1. Περί αγοράς και «Αγοράς»

Στην οικονομολογική θεώρηση των πραγμάτων, οι ορθολογικές επιλογές των ατόμων για τη βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών τους αποτυπώνονται καταρχήν σε συναλλαγές, στις μεμονωμένες δηλαδή αποφάσεις με τις οποίες υπηρετούν το συμφέρον τους. Το άθροισμα των επί μέρους συναλλαγών και παράλληλα το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο αυτές διενεργούνται αποτελεί τη σχετική αγορά για τις συγκεκριμένες ανάγκες. Οι έννοιες συναλλαγή και αγορά μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο με στενά οικονομικό περιεχόμενο, όπως στην καθομιλουμένη, όσο και ευρύτερα, ως συνώνυμες της ατομικής απόφασης και του πλαισίου ελεύθερης και συναινετικής δράσης αντίστοιχα· ιδωμένες διασταλτικά, παραπέμπουν στην αρχαιοελληνική Αγορά -όρο που επικαλούμαστε συχνά στην παρούσα μελέτη- ως το άθροισμα των οριζόντιων, συναινετικών θεσμών. Δεν αναφέρονται μόνο στις εμπορικές σχέσεις και στα καταναλωτικά προϊόντα αλλά σε

κάθε μοντέλο ικανοποίησης αναγκών μέσω επιλογών, ακόμη και χωρίς συγκεκριμένο χρηματικό αντίτιμο. Με το παραπάνω σκεπτικό, ακόμη και η εκλογική διαδικασία -όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο- μπορεί να ιδωθεί ως μία αγορά στην οποία η συναλλαγή διενεργείται με την ψήφο: οι υποψήφιοι δίνουν υποσχέσεις ώστε να εκλεγούν (προσφορά) και οι ψηφοφόροι επιλέγουν εκείνον που προτείνει την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους (ζήτηση). Αντίστοιχα, η επιλογή ερωτικού συντρόφου συνιστά συναλλαγή, ενώ το σύνολο των εν δυνάμει συντρόφων και των συντροφικών σχέσεων που αναπτύσσονται συγκροτεί την οικεία αγορά. Πάντως, στις αμέσως επόμενες σελίδες θα χρησιμοποιήσουμε πιο πεζά παραδείγματα, όπως η αγορά των μεταχειρισμένων αυτοκινήτων (αγγλιστί «lemons», στο διάσημο παράδειγμα του Akerlof¹³).

1.2. *Η αποδείξιμη υπεροχή της αγοράς στην ικανοποίηση των ατομικών προτιμήσεων και τη μεγιστοποίηση του πλούτου*

Το σκεπτικό της οικονομικής ανάλυσης για την αγορά είναι απλό (για άλλους, απλοϊκό): εάν κάθε μεμονωμένη ορθολογική επιλογή (συναλλαγή) συνιστά τη βέλτιστη, σε όρους αποτελεσματικότητας, απόκτηση αγαθών με το μικρότερο κόστος σε πόρους για τον καθένα, τότε η αγορά, ως το σύνολο των συναλλαγών αυτών, αποτυπώνει, αθροιστικά, τη μέγιστη παραγωγή αγαθών με τη λιγότερη θυσία πόρων για όλους. Καταδεικνύεται, επομένως, η *συστημική υπεροχή της αγοράς ως μηχανισμού, όχι μόνο βέλτιστης ικανοποίησης των αναγκών αλλά και βέλτιστης κατανομής των πόρων σε μία κοινωνία*. Οι πόροι κατανέμονται με τον πλέον αποτελεσματικό αλλά και αποδοτικό τρόπο μέσω της τιμής στην οποία ισορροπούν οι ανάγκες με τα προσφερόμενα αγαθά (τιμή

---

¹³ Market of lemons ... πήρε το Νομπελ ...

ισορροπίας, *equilibrium price*) -με άλλα λόγια, η ζήτηση και η προσφορά. Με το μηχανισμό αυτό, τα αγαθά καταλήγουν (απονέμονται) σε εκείνους που τα επιθυμούν, άρα τα αξιολογούν υψηλότερα με βάση τις υποκειμενικές τους προτιμήσεις, οπότε και είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν (*willingness to pay*) συγκριτικά υψηλότερο τίμημα από τους υπολοίπους.

Προεκτείνοντας το παραπάνω σκεπτικό, η αγορά φαίνεται να υπερέχει -θεωρητικά πάντοτε- από κάθε άλλο μοντέλο κατανομής πόρων σε μία κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων των συστημάτων κεντρικής διαχείρισης των μέσων παραγωγής αλλά και άνωθεν επέμβασης στις ανθρώπινες σχέσεις εν γένει. Ως μηχανισμός φύσει συναινετικός ο οποίος εκκινεί από την ελεύθερη διατύπωση των υποκειμενικών προτιμήσεων -λειτουργεί δηλαδή «από κάτω προς τα πάνω»- επιτρέπει την αρτιότερη αποτύπωση των πραγματικών αναγκών, όπως οι ίδιοι οι άνθρωποι τις εκφράζουν μέσα από τη ζήτηση των αγαθών. Έχει, επομένως, το πλεονέκτημα ότι διαχέει με τον πλέον άρτιο και φυσικό τρόπο τη συγκεκριμένη πληροφορία -το ποιες είναι ακριβώς οι προς κάλυψη ανάγκες- κατά τη σύναψη των οικονομικών σχέσεων. Αντίθετα, τα συστήματα που λειτουργούν πατερναλιστικά, «από πάνω προς τα κάτω», εμφανίζουν ένα εγγενές έλλειμμα πληροφόρησης: ο «σοφός» που καλείται να σχεδιάσει την οικονομία, να καταναείμει δηλαδή τους πόρους ανάλογα με τις ανάγκες, δεν έχει εξ ορισμού φυσική και ακώλυτη πρόσβαση στις υποκειμενικές προτιμήσεις των προσώπων, για την ικανοποίηση των οποίων μεριμνά· ως εκ τούτου, το έλλειμμα αυτό πληροφόρησης συνεπάγεται και έλλειμμα αποτελεσματικότητας στη χρήση και κατανομή των πόρων¹⁴.

Η μαθηματική απόδειξη των ανωτέρω βρίσκεται στο *πρώτο θεμελιώδες θεώρημα των οικονομικών της ευημερίας*¹⁵, το οποίο δεν είναι άλλο από τη *σχέση ζήτησης και προσφοράς*. Ενεργώντας ορθολογικά, ο άνθρωπος

¹⁴ Βλ. και παρακάτω ...

¹⁵ (Ναπολετάνο 63), για τα **άλλα δύο θεωρήματα βλ. wí**

επιχειρεί να καλύψει τις ανάγκες του με το μικρότερο κόστος, άρα με την μικρότερη τιμή. Συνεπώς, εάν η τιμή ανεβαίνει, η απόκτηση του αγαθού γίνεται λιγότερο ελκυστική: αυτή ακριβώς η αντίστροφη σχέση τιμής και ποσότητας προς απόκτηση αγαθών συνιστά τον κανόνα της ζήτησης και διαμορφώνει γραφικά την καμπύλη ζήτησης για ένα αγαθό. Ο κανόνας και η καμπύλη της προσφοράς λειτουργούν αντίστροφα: οι παραγωγοί αγαθών έχουν κίνητρο να τα προσφέρουν στη μεγαλύτερη δυνατή τιμή και πάντως, σε τέτοια σχέση ποσότητας / τιμής στην οποία το κόστος τους είναι *οριακά* μεγαλύτερο από το όφελος. [Γιαυτό και στα οικονομικά χρησιμοποιείται η έννοια του *οριακού κόστους*, το οποίο ισούται με το κόστος παραγωγής εκείνης της μίας επιπλέον μονάδας προϊόντος για την οποία το όφελος από τη διάθεσή της θα ήταν μικρότερο, οπότε η σχέση κόστους / οφέλους θα ήταν αρνητική, άρα οικονομικά ασύμφορη]. Στη θεωρία, το σημείο συνάντησης των καμπυλών προσφοράς και ζήτησης καταγράφει, όχι μόνο την τιμή ισορροπίας ενός αγαθού αλλά και τις βέλτιστες συνθήκες χρήσης των πόρων για την κάλυψη των αναγκών: θα παραχθούν μόνο όσα αγαθά καλύπτουν, με το μικρότερο κόστος, τις ανθρώπινες ανάγκες και δεν θα υπάρξει ούτε μία μονάδα αγαθού που να περισσέψει (να υπάρχει προσφορά χωρίς ζήτηση) ή να λείψει (να υπάρξει ζήτηση χωρίς προσφορά). Στην περίπτωση αυτή, υφίσταται *ιδανική αγορά* η οποία λειτουργεί σε συνθήκες *τέλειου ανταγωνισμού*, όπου η τιμή ισούται με το οριακό κόστος παραγωγής του αγαθού.

Το συγκεκριμένο θεώρημα αποδεικνύει μαθηματικά την υπεροχή, σε όρους αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας, του μηχανισμού της αγοράς. Επιπλέον, ποσοτικοποιεί το όφελος το οποίο κατανέμεται μεταξύ καταναλωτών (ζήτηση) και παραγωγών (προσφορά) από το γεγονός ότι οι συναλλαγές τους διενεργούνται στην καλύτερη και για τους δύο σχέση ποσότητας / τιμής. Το άθροισμα του οφέλους ονομάζεται «*κοινωνικό πλεόνασμα*» το οποίο μοιράζονται μεταξύ τους οι συμμετέχοντες στην αγορά και προκύπτει, σχηματικά, από την καλύτερη τιμή στην οποία αγοράζουν τελικά οι καταναλωτές (μιας και

όλοι αποκτούν το αγαθό στο οριακό κόστος του) και τα αυξημένα έσοδα που εισπράττουν οι παραγωγοί ενόψει του των μεγάλων ποσοτήτων τις οποίες διαθέτουν στους καταναλωτές στην παραπάνω τιμή¹⁶. Κοντολογίς, η αγορά μεγιστοποιεί τον πλούτο σε μία κοινωνία, τον οποίο και διαχέει, -υποτίθεται αντικειμενικά, μέσω της τιμής- σύμφωνα με την ιεράρχηση των υποκειμενικών προτιμήσεων των μελών της, κατανέμοντας με τον καλύτερο τρόπο το κόστος δημιουργίας ενός αγαθού στους παραγωγούς και το όφελος από τη χρήση του στους καταναλωτές. Αυτός ο μηχανισμός (υποτίθεται ότι) διασφαλίζει την «κοινωνική ευημερία» (εξ ου και ο όρος *welfare economics*), η οποία, σύμφωνα με τα ωφελμιστικά ιδεώδη, συνίσταται στη μεγιστοποίηση του πλούτου και στην κατά τα ανωτέρω διανομή του. ¹⁷ όπως το όρισε ο *Jeremy Bentham* ήδη από το 1776, «*it is the greatest happiness of the greatest number that is the measure of right and wrong*».

1.3. Αγορά και ευημερία: μία αμφιλεγόμενη σχέση

Στο σημείο αυτό, όμως, η οικονομική θεωρία παύει να είναι ιδεολογικά ουδέτερη, καθώς προσδίδει στην μαθηματική ανάλυσή της και αξιολογικές προεκτάσεις. Γιατί να είναι «βέλτιστο» ένα σύστημα το οποίο αυξάνει μεν τον πλούτο, πλην όμως τον κατανέμει μεταξύ των μελών της κοινωνίας ανάλογα με τη διάθεσή τους να πληρώσουν, τη στιγμή που η ικανότητα αυτή εξαρτάται άμεσα από τον πλούτο που διαθέτουν ήδη; Ένα τέτοιο σύστημα αδιαφορεί για τις ανισότητες ή και τις επιτείνει, ενώ μπορεί τελικά να αμφισβητηθεί και ως προς το υποτιθέμενο πλεονέκτημά του, την αποτελεσματικότητα στην κατανομή των πόρων. Ειδικότερα, δεν ενσωματώνει στην εξίσωση τη φθίνουσα οριακή χρησιμότητα των αγαθών (*diminishing marginal utility*)¹⁷ καθώς επιτρέπει, μέσω της τιμής, την απόκτησή τους από

¹⁶ [Δες γράφημα ... και τη σχετική επεξήγηση]

¹⁷ ...

εκείνους που μπορούν μεν να πληρώσουν αλλά τα έχουν λιγότερο ανάγκη: για παράδειγμα, μπορεί η βέλτιστη συναλλαγή σε όρους προσφοράς/ζήτησης να γεννά κέρδος 100.000€ για μία πολυεθνική αλυσίδα ενδυμάτων (η οποία και πουλά φθηνότερα, άρα αυξάνει το μερίδιο αγοράς της) αντί για 90.000€ σε δέκα μικρά καταστήματα, ωστόσο η χρηστική αξία των 90.000€ για την επιβίωση και την ανάπτυξη των τελευταίων είναι μεγαλύτερη από εκείνη των 100.000€ για τον επιχειρηματικό κολοσσό. Αντίστοιχα, το όφελος που έχω από την απόκτηση ενός επιπλέον κουστουμιού ενώ οι γκαρνταρόμπα μου είναι γεμάτη, είναι μικρότερο από εκείνο για κάποιον άλλον ο οποίος δεν διαθέτει τέτοιο ένδυμα, το χρειάζεται αλλά δεν είναι σε θέση να το πληρώσει. Με μια φράση, η ταύτιση της κοινωνικής ευημερίας με τη λειτουργία μίας τέλει αγοράς εμφανίζει μία *εγγενή αναδιανεμητική αδυναμία*, η οποία συνιστά και έλλειμμα αποτελεσματικότητας ως προς την κατανομή των αγαθών. Η αδυναμία αυτή αναγνωρίζεται από την οικονομική επιστήμη, δικαιολογώντας την παρέμβαση του κράτους, δεν υπάρχει εντούτοις ομοφωνία για το είδος και την ένταση των παρεμβάσεων: μόνο μέσω φορολογικών εργαλείων ώστε ο πλούτος να ανακατανέμεται λιγότερο άνισα ή και με ευρύτερες, ρυθμιστικές και διαρθρωτικές επεμβάσεις στις οικονομικές σχέσεις (απαγόρευση πώλησης τσιγάρων στα *super markets* ώστε να επιβιώνουν οικονομικά τα περίπτερα και τα μικρά σημεία πώλησης);

Τίθεται περαιτέρω και ένα γενικότερο ερώτημα, το οποίο μας απασχόλησε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αρμόζει η ευημερία να ταυτίζεται πλήρως με την ωφελμιστική της όψη, την επίτευξη περισσότερου πλούτου και τη «δαρβινιστική» ανακατανομή του μέσω της αγοράς, έστω με τις διορθωτικές επεμβάσεις της φορολογίας; Ή μήπως το τί είναι «κοινωνικά βέλτιστο» αποτελεί μία πολύ πιο σύνθετη εξίσωση με περισσότερες παραμέτρους, στις οποίες, εκτός από την αμιγώς ωφελμιστική, αποτυπώνονται και άλλες θεμελιώδεις προτεραιότητες, όπως η αλληλεγγύη (με τη μορφή της κοινωνικής δικαιοσύνης) και η βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων; Ανεξάρτητα

από το ποιος είναι ο προτιμητέος ορισμός, η οικονομολογική συζήτηση για την κοινωνική ευημερία περιστρέφεται γύρω από την έννοια της αποτελεσματικότητας. Η θεωρία της ελεύθερης επιλογής και ο μηχανισμός της αγοράς προτάσσονται ενόψει της ικανότητάς τους στην κάλυψη αναγκών με το μικρότερο κόστος. Αντιστρόφως, η κριτική στο μηχανισμό αυτό εστιάζει στην αδυναμία του να επιδιώξει αποτελεσματικά και άλλες κοινωνικές προτεραιότητες. Μοιραία, η μέτρηση της αποτελεσματικότητας καθίσταται προτεραιότητα για την οικονομική επιστήμη, ώστε να αξιολογηθεί κατά πόσον οποιαδήποτε συναλλαγή, απόφαση ή δράση -δημόσια ή ιδιωτική- υπηρετεί ή όχι την κοινωνική ευημερία, όπως και εάν αυτή ορισθεί.

2. Αποτελεσματικότητα και κοινωνική ευημερία, δύο αλληλοεπικαλυπτόμενες έννοιες

2.1. Αποτελεσματικότητα: ορολογικά προλεγόμενα

Είδαμε πως οι όροι ορθολογικότητα (*rationality*), αποτελεσματικότητα (*effectiveness*) και αποδοτικότητα (*efficiency*) κατέχουν καίρια θέση στα οικονομικά. Αναφέρονται και οι τρεις στο κατά πόσον μία επιλογή / απόφαση επιτυγχάνει τους σκοπούς της, διαφέρουν όμως ως προς το πόσο στενά ορίζεται αυτή η «σχέση επιτυχίας». Στην ορθολογικότητα, η σχέση αυτή είναι ιδιαίτερα χαλαρή, με την έννοια ότι όποιος συμπεριφέρεται ορθολογικά μεγιστοποιεί τις πιθανότητες για ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Εάν δρα και αποτελεσματικά, η πιθανότητα μετατρέπεται σε βεβαιότητα επίτευξης ενός στόχου. Η αποδοτικότητα προσδίδει στη «σχέση επιτυχίας» τη μέγιστη τιμή της διότι δεν εξασφαλίζει μόνο το αποτέλεσμα αλλά και τις βέλτιστες (πλέον παραγωγικές) συνθήκες επίτευξής του, το μικρότερο δηλαδή κόστος και το μεγαλύτερο όφελος. Με άλλα λόγια, η αποδοτικότητα αποτελεί τον πλέον ισχυρό/σκληρό (*strong/hard*) ορισμό της αποτελεσματικότητας. Όταν υφίσταται μεν επίτευξη αποτελέσματος αλλά όχι με τις πλέον

αποδοτικές συνθήκες, μπορεί να γίνει λόγος για αδύναμη ή ήπια (*weak/soft*) αποτελεσματικότητα. Συνήθως, οι οικονομολόγοι δεν αρκούνται στη λιγότερο ισχυρή μορφή αποτελεσματικότητας, αλλά εστιάζουν και στην αποδοτικότητα του εγχειρήματος, διότι η απλή πραγμάτωση ενός στόχου χωρίς την ιδανική κατανομή των πόρων δεν κρίνεται αρκούντως «επιτυχής». Για παράδειγμα, η δωρεάν διανομή συγγραμμάτων στα ελληνικά Πανεπιστήμια συνιστά μεν *lato sensu* αποτελεσματικό μέσο για την προώθηση του συνταγματικού σκοπού της δωρεάν παιδείας, ενδέχεται ωστόσο να γίνεται μη «αποδοτικά», οδηγώντας σε σπατάλη δημόσιων πόρων (όπως όταν δεν τίθενται όρια στον αριθμό των συγγραμμάτων που διανέμονται καθώς και των μαθημάτων για τα οποία μπορεί να ζητηθούν συγγράμματα, όταν το περιεχόμενό τους επικαλύπτεται, ή όταν η χορήγηση συγγραμμάτων δεν συνοδεύεται με την υποχρέωση του φοιτητή να συμμετάσχει στην εξέταση).

Η σύνδεση ορθολογικότητας, αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας βρίσκεται στο επίκεντρο της οικονομικής ανάλυσης: προσεγγίζει τον άνθρωπο ως *homo oeconomicus*, ως φορέα ο οποίος καταρχήν δρα αμιγώς ατομικιστικά και ορθολογικά, άρα πλήρως αποτελεσματικά και αποδοτικά. Οι έννοιες αυτές, μαζί με εκείνη της *οικονομικότητας* -η οποία είναι συγγενής με την αποδοτικότητα αλλά εστιάζει στην αναζήτηση της περισσότερο «οικονομικής» (μικρότερη χρήση κεφαλαίου) και όχι της πλέον «παραγωγικής» επιλογής- δεν είναι εντελώς άγνωστες στο δημόσιο δίκαιο· απαντώνται στο πλαίσιο του δημοσιονομικού ελέγχου ως κριτήρια ορθής διαχείρισης των δημόσιων πόρων και συνδέονται με συγκεκριμένα εργαλεία για τη μέτρηση του κόστους των κρατικών δράσεων¹⁸.

---

¹⁸ Η ορθή δημοσιονομική διαχείριση ελέγχεται μέσω των «τριών ε» από τα αρχικά των τριών κριτηρίων στα οποία ερείδεται και πρέπει να τηρούνται σωρευτικά: οικονομικότητα (*economy*), αποδοτικότητα (*efficiency*) και αποτελεσματικότητα (*effectiveness*). Ειδικά η οικονομικότητα «αφορά στην ισορροπία μεταξύ του κόστους των μέσων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη ενός στόχου, δηλαδή τη χρήση του πλέον οικονομικού

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι, ωστόσο, πολύ πιο ευρύ και γι' αυτό επιλέγεται ως κεντρική «έννοια – ομπρέλα» εκείνη της αποτελεσματικότητας *lato sensu* για την προσέγγιση του δημοσίου δικαίου και των θεσμών του συνολικά. Η έννοια αυτή χρησιμοποιείται καταρχήν με την ισχυρή, οικονομολογική εκδοχή της, αναφέρεται δηλαδή σε κάτι που είναι «αποδοτικά αποτελεσματικό». Εντούτοις, ο όρος αποτελεσματικότητα -ιδίως στα ελληνικά- είναι προτιμότερος διότι δεν ενέχει ιδεολογικές φορτίσεις όπως εκείνος της αποδοτικότητας. Όπως θα δούμε παρακάτω, η χρήση του όρου *efficiency* συναρτάται συχνά με έναν στενό ορισμό της ευημερίας η οποία ταυτίζεται αποκλειστικά με τη μεγιστοποίηση του πλούτου και με την, αμιγώς οικονομικά, βέλτιστη χρήση των πόρων (*economic efficiency*). Εάν θεωρήσουμε πως η ευημερία δεν εξαντλείται στη μεγιστοποίηση αυτή, τότε ούτε η οικονομική αποδοτικότητα μπορεί αντίστοιχα να χρησιμοποιηθεί ως κεντρική έννοια για την αξιολόγηση της ιδιωτικής και της δημόσιας δράσης. [Κάτι που οδήγησε τον νομικό φιλόσοφο *Ronald Dworkin* να αμφισβητήσει ευθέως με το άρθρο «*Why efficiency?*» τους *Calabresi* και *Posner*¹⁹]. Στο παράδειγμα με τα πανεπιστημιακά συγγράμματα, ένας ιδιαίτερα στενός ορισμός για την αποδοτικότητα και την ευημερία θα κατέληγε να αμφισβητεί την δωρεάν διανομή καθαυτή: θα υπαγόρευε να παράγονται μόνο εκείνα τα βιβλία που οι φοιτητές -όσοι από αυτούς- είναι διατεθειμένοι (και σε θέση) να αγοράσουν διότι, μέσα από την καταβολή του τιμήματος θα αποδείκνυαν ότι «αξιολογούν περισσότερο» την απόκτηση των συγκεκριμένων αγαθών. Είναι άλλο πράγμα να αναζητεί κανείς τους

μέσου μετά από εξέταση εναλλακτικών επιλογών». Συναρτάται δηλαδή με τη σχέση κόστους και οφέλους της δημόσιας δράσης όπως και η αποδοτικότητα αλλά αναζητεί, όχι την πλέον «παραγωγική» αλλά την πλέον «οικονομική» εναλλακτική λύση. Μπάρμπας Ν., Στοιχεία δημοσιονομικού δικαίου, Σάκκουλας 2014, Μπάλτα Ε., Προς μια χρηστή δημοσιονομική διαχείριση: Ο ρόλος των υπηρεσιών δημοσιονομικού ελέγχου, ΕφημΔΔ, 1/2007.128, Ρένεση Ν., Η αρχή της οικονομικότητας ως έκφανση της νομιμότητας, ΘΠΔΔ, 11/2014.833.

¹⁹ Οι οποίοι απάντησαν ...

πλέον αποδοτικούς τρόπους για να επιτύχει ένα κοινωνικό στόχο και άλλο να επικαλείται την στενή, οικονομική αποδοτικότητα για να εξοβελίσει το στόχο αυτό από τον ορισμό της ευημερίας.

2.2. Μέθοδοι μέτρησης της αποτελεσματικότητας και ανάλυση κόστους-οφέλους: από τον Pareto στους Kaldor και Hicks

Η πρώτη, χρονικά, απόπειρα να ορισθεί και να μετρηθεί αντικειμενικά η αποτελεσματικότητα -όπως την ορίσαμε παραπάνω, άρα όχι μόνο ως στενή οικονομική αποδοτικότητα- ανήκει στον Ιταλό *Vilfredo Pareto*. Σύμφωνα με το κριτήριο *Pareto*, μία επιλογή κρίνεται επιθυμητή (ανώτερη κατά *Pareto*) για ένα σύνολο δύο ή περισσότερων προσώπων όταν βελτιώνει την κατάσταση τουλάχιστον ενός από αυτούς χωρίς να καθιστά χειρότερη την κατάσταση των υπολοίπων. Μέσω τέτοιων επιλογών οδηγούμαστε σε μία κατάσταση στην οποία καμία περαιτέρω αλλαγή δεν είναι δυνατή χωρίς κάποιος να ζημιωθεί, οπότε δημιουργείται το *άριστο κατά Pareto status quo*: η τέλεια ανταγωνιστική αγορά στην οποία τα αγαθά αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής στο οριακό κόστος είναι άριστη κατά *Pareto*, με την έννοια ότι οποιαδήποτε διαφοροποίηση θα ήταν επιζήμια για οιονδήποτε από τους συναλλασσόμενους, καταναλωτή ή παραγωγό.

Η προσέγγιση του *Pareto* είναι εκ πρώτης όψεως ελκυστική και εύλογη: η απόφαση να πάει η τάξη σχολική εκδρομή είναι όντως «άριστη κατά *Pareto*» καθώς όλοι κατά τεκμήριο το προτιμούν από το να κάνουν μάθημα. Ωστόσο η ταύτιση της αποτελεσματικότητας μόνο με καταστάσεις, στη διατήρηση των οποίων υπάρχει ομοφωνία, είναι εξεζητημένη και με περιθωριακή χρησιμότητα. Οδηγεί σε αγκυλώσεις καθώς και σε εκβιαστικές συμπεριφορές, αντίστοιχες με εκείνες που στο δίκαιο συναρτώνται με την απονομή δικαιωμάτων αρνησικυρίας (*veto*): στη διάρκεια της εκδρομής αρνούμαι να συναινέσω στο να ανοίξουν τα

παράθυρα του σχολικού παρά το ότι όλοι οι υπόλοιποι το επιθυμούν ή αντίστροφα, δεν συμφωνώ να κλείσουν τα ήδη ανοιχτά παράθυρα παρότι οι άλλοι κρυνούν. Επομένως, η συνάρτηση μίας απόφασης με την πλήρωση του κριτηρίου *Pareto* ενδέχεται να οδηγεί σε διατήρηση καταστάσεων που είναι ή κατέστησαν στην πορεία «άδικες» και μάλλον μη αποτελεσματικές συλλογικά.

Το παραπάνω πρόβλημα παύει να υφίσταται εάν εγκαταλειφθεί η προϋπόθεση της ομοφωνίας, οπότε η απόφαση ενδέχεται να μην ικανοποιεί τους πάντες. Σύμφωνα με το κριτήριο *Kaldor-Hicks* (από τους Βρετανούς οικονομολόγους *Nicholas Kaldor* και *John Hicks*, γνωστό και ως κριτήριο *KH*), μία επιλογή είναι προτιμητέα εάν το όφελος εκείνων που βελτιώνουν τη θέση τους είναι μεγαλύτερο από τη βλάβη όσων θίγονται, οπότε όσοι ωφελούνται θα ήταν διατεθειμένοι να αποζημιώσουν τους ζημιωθέντες. Η αποζημίωση δεν είναι υποχρεωτικό να λάβει χώρα· εάν καταβληθεί, τότε πληρούται ουσιαστικά και το κριτήριο *Pareto* μιας και όλοι ικανοποιήθηκαν εν τέλει. Η μέθοδος *KH* για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας επιτρέπει να λαμβάνονται αποφάσεις και να υιοθετούνται πολιτικές που αφήνουν κάποιους δυσαρεστημένους εντός του κοινωνικού συνόλου, οπότε είναι ευκολότερα και συχνότερα εφαρμόσιμη. Μία κατάσταση είναι αποτελεσματική κατά *Kaldor-Hicks* εάν δεν μπορεί να βελτιωθεί περαιτέρω σύμφωνα με το παραπάνω κριτήριο²⁰, ακόμη και εάν δεν καταλήξει ποτέ στις ιδανικές συνθήκες του κριτηρίου *Pareto*.

Όπως η θεωρία της ορθολογικής επιλογής έτσι και τα κριτήρια προσέγγισης της αποτελεσματικότητας έχουν κεφαλαιώδη σημασία η οποία υπερβαίνει το στενό οικονομικό πεδίο. Αποτελούν ένα

²⁰ Μία παραλλαγή του είναι το κριτήριο *Marshall-Posner* (από τους ...) σύμφωνα με το οποίο αποτελεσματική είναι κάθε κατανομή η οποία αυξάνει αντικειμενικά τον πλούτο (άρα είναι περισσότερο επωφελής παρά επιζήμια) και γίνεται με τη συναίνεση των μερών. Εξαρτώντας την αποτελεσματικότητα από τον οικειοθελή χαρακτήρα της κατανομής, η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν είναι τόσο χρήσιμη για την οικονομική ανάλυση του δημοσίου δικαίου.

αντικειμενικό μέσο αξιολόγησης της ποιότητας κάθε πράξης ή ενέργειας η οποία συναρτάται με την κάλυψη αναγκών, επομένως, για το σύνολο σχεδόν της ανθρώπινης δράσης: είναι δόκιμα για να αξιολογηθεί το αντίκτυπο ιδιωτικών συναλλαγών, επιχειρηματικών συμπεριφορών, καθώς και κοινωνικών ή νομικών θεσμών, όπως είναι μία νέα νομοθεσία ή η λειτουργία της δικαιοσύνης. Η νομική επιστήμη υιοθετεί «υποσυνείδητα» τη συγκεκριμένη προβληματική σε αρκετές περιπτώσεις. Ενδεικτικά, η επιλογή κατά πόσον προσήκει να απονεμηθεί ένα απόλυτο ή σχετικό δικαίωμα, αποτελεί εφαρμογή των συγκεκριμένων κριτηρίων στο πεδίο του δημοσίου δικαίου. Για παράδειγμα, το ισχύον δίκαιο επιτρέπει τη στέρηση της ιδιοκτησίας μόνο κατόπιν καταβολής προηγούμενης πλήρους αποζημίωσης μέσω του θεσμού της απαλλοτρίωσης, ενώ αντίθετα ανέχεται μικρότερους περιορισμούς στην ιδιοκτησία χωρίς να τους εξαρτά υποχρεωτικά από κάποιας μορφής αντιστάθμιση, χρηματική ή μη, για το βαρυνόμενο ακίνητο· στην πρώτη περίπτωση ακολουθείται το κριτήριο *Pareto* ενώ στη δεύτερη το κριτήριο *KH*. Γενικότερα, η οπτική *Pareto* εφαρμόζεται για την προστασία του «πυρήνα» των θεμελιωδών δικαιωμάτων και εκείνη των *Kaldor-Hicks* για να διερευνηθεί κατά πόσον άλλοι περιορισμοί τους στο όνομα του γενικού συμφέροντος είναι θεμιτοί ή όχι²¹. Η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί, σχηματικά, μία νομική παραλλαγή του κριτηρίου *KH*, όπως θα εξηγήσουμε πιο αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο²².

Οι τελευταίες σκέψεις αναδεικνύουν την κεντρική θέση την οποία κατέχει η μέτρηση της αποτελεσματικότητας στην οικονομική ανάλυση του δημοσίου δικαίου, ειδικά μέσω του κριτηρίου *KH*. Το κριτήριο αυτό αποτελεί τη θεωρητική βάση της *ανάλυσης κόστους-οφέλους* (*cost-benefit analysis*), του μεθοδολογικού εργαλείου με παγκόσμια πλέον αναγνώριση, το οποίο χρησιμοποιείται κατεξοχήν για τη αξιολόγηση

---

²¹ Εκτενέστερα για το ζήτημα, στο ... κεφάλαιο ...

²² ...

των δημόσιων επιλογών²³. Θα εξετασθεί, και αυτό, σε επόμενη ενότητα της μελέτης²⁴. Πολιτικές όπως η κατασκευή ενός χώρου επεξεργασίας απορριμμάτων στην Αττική ή η μεταβολή του φορολογικού καθεστώτος, είναι προτιμητέες όταν τα πλεονεκτήματά τους είναι περισσότερα από τις αρνητικές τους επιπτώσεις. Στην περίπτωση αυτή, τεκμαίρεται ότι τα μέλη της έννομης τάξης που είναι αποδέκτες του οφέλους (οι κάτοικοι της Αττικής, το κοινωνικό σύνολο και ιδίως όσοι ωφελούνται από τα φορολογικά έσοδα) θα ήταν σε θέση να αποζημιώσουν εκείνους που θίγονται (όσους κατοικούν σε κοντινή απόσταση από το χώρο επεξεργασίας, όσους επωμίζονται το συγκεκριμένο φορολογικό βάρος), οπότε η επιλογή είναι αποτελεσματική κατά *Kaldor-Hicks*. Η συγκεκριμένη μέθοδος εμφανίζει το επιπλέον προσόν ότι, σε αντίθεση με το κριτήριο *Pareto*, αντιλαμβάνεται την κοινωνική ευημερία με έναν τρόπο, αφενός δυναμικό και εξελισσόμενο, στον οποίο οι έχοντες δεν θα είναι αναγκαστικά οι ωφελούμενοι και της επόμενης δημόσιας πολιτικής, αφετέρου ιδεολογικά «ανοιχτό». Η αποτελεσματικότητα αναζητείται ψυχρά, μέσα από τη ζυγαριά του κόστους και του οφέλους, χωρίς να προκαθορίζεται το περιεχόμενο των δύο αυτών εννοιών, με άλλα λόγια ο -αξιολογικά φορτισμένος- ορισμός της κοινωνικής ευημερίας.

2.3. *Εκτίμηση αποτελεσματικότητας, στάθμιση κόστους/οφέλους και ορισμός της κοινωνικής ευημερίας*

Και πάλι, βέβαια, το εγχείρημα να υπολογιστεί η αποτελεσματικότητα μίας απόφασης δεν είναι εντελώς ουδέτερο από αξιολογική σκοπιά· η ιδεολογική αντιπαράθεση μεταφέρεται στο *τί ορίζεται ως κόστος και ως όφελος από μία επιλογή και πώς αυτό μετρείται, ερωτήματα τα οποία συναρτώνται άμεσα με τον ορισμό που υιοθετούμε για την κοινωνική*

²³ Σόνια Ναλπαντίδου, Αριστείδης Χατζής, Η Ανάλυση Επιπτώσεων των Κανονιστικών Ρυθμίσεων", Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 2008, 21(1), 33-95

²⁴ ...

ευημερία. Εάν η κοινωνική ευημερία ταυτιστεί μόνο με την οικονομική αποδοτικότητα (*economic efficiency*) και την μεγιστοποίηση του πλούτου, η στάθμιση κόστους/οφέλους θα εφαρμοστεί διαφορετικά από ότι εάν η ευημερία εμπεριέχει και στοιχεία κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στην πρώτη περίπτωση αρκεί να υπολογίσουμε τα παραγόμενα αγαθά σε σχέση με τους καταναλισκόμενους πόρους, ανεξάρτητα από τα μέλη της κοινωνίας στα οποία καταλήγει το όφελος. Πρόκειται για τον ορισμό της κοινωνικής ευημερίας των *Bergson* και *Samuelson*²⁵, ο οποίος εμφανίζει το πλεονέκτημα της απλότητας (όχι όμως αναγκαστικά και της πληρότητας): επιτρέπει απόλυτους και, οικουμενικά εφαρμόσιμους, μαθηματικούς υπολογισμούς της ευημερίας μέσω μίας σταθερής και ενιαίας τιμολόγησης των προτιμήσεων. Η μέτρηση του ΑΕΠ απλά με το άθροισμα του «πλούτου» που επιτυγχάνεται από τους οικονομικούς παράγοντες ενός κράτους συνιστά μια τέτοια εφαρμογή. Στο πεδίο της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, ο ορισμός αυτός υιοθετείται ιδίως από τη Σχολή του Σικάγο και από επιστήμονες όπως ο *Ronald Coase* και ο *Richard Posner*²⁶.

Στη δεύτερη περίπτωση, ο υπολογισμός της αποτελεσματικότητας συναρτάται και από το σε ποιους καταλήγει το όφελος της δημόσιας επιλογής, διότι δεν επιτρέπεται να αποκλείονται τα μέλη της κοινωνίας τα οποία βρίσκονται στην πλέον μειονεκτική θέση. Σε φιλοσοφικό επίπεδο, ο παραπάνω ορισμός της κοινωνικής ευημερίας συγγενεύει με τις θεωρίες περί δικαιοσύνης (*justice as fairness*) του *John Rawls*²⁷ και

---

²⁵ Abram Bergson, A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics, *Quarterly Journal of Economics*, 1938, 52(2), 310-334, Paul Samuelson, *Foundations of Economic Analysis*, Enlarged Edition, Harvard Economic Studies, Harvard University Press, 1983, Paul Samuelson, Reaffirming the Existence of "Reasonable" Bergson-Samuelson Social Welfare Functions, *Economica New Series*, 44 (1977), 173, 81-88.

²⁶ Παρακάτω ...

²⁷ John Rawls, *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts, Belknap Press of Harvard University Press, 1971, *Distributive Justice*, σε Edmund S. Phelps, επιμ., *Economic Justice: Selected Readings*, pp. 319–362, Penguin Modern Economics Readings. Harmondsworth &

του *Jürgen Habermas*, σύμφωνα με τον οποίο αλληλεγγύη και δικαιοσύνη είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος²⁸. Στο πεδίο των οικονομικών, την συνύπαρξη της *efficiency* με την *equity* στον ορισμό της *welfare* παράλληλα με την υπέρβαση της στενής, οικονομικής αποδοτικότητας για να υπολογισθεί η αποτελεσματικότητα, υποστηρίζει με το έργο του ο *Amartya Sen*²⁹. επιμένει στην ανάγκη να λαμβάνονται υπόψη στη μέτρηση της ευημερίας παράγοντες όπως η φτώχεια και η κοινωνική ανισότητα³⁰. Στο πεδίο της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, υπέρ ενός διασταλτικού ορισμού για τις δύο αυτές έννοιες είναι ο *Guido Calabresi*³¹ καθώς και πολλά σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα τα οποία θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο³².

Βέβαια, όσο πιο σύνθετος είναι ο ορισμός της ευημερίας σε μία έννομη τάξη -οπότε περιλαμβάνει και μη αμιγώς οικονομικές συνιστώσες- τόσο πιο δυσχερής και αμφιλεγόμενη καθίσταται η εκτίμηση της αποτελεσματικότητας και η στάθμιση κόστους/οφέλους: χρειάζεται, τότε, να μετρηθούν αγαθά και στόχοι που δύσκολα μπορούν να λάβουν μία χρηματική τιμή, ιδίως όταν πρέπει να αποτιμηθούν σε βάθος χρόνου: πώς να συγκρίνει κανείς ένα σαφές οικονομικό κόστος, όπως είναι εκείνο από την υποχρεωτική εφαρμογή μίας νέας τεχνολογίας παθητικής ασφάλειας για τα αυτοκίνητα το οποίο επιρρίπτεται στον καταναλωτή, με το ασαφές (ως προς την ποσοτικοποίησή του) όφελος

Baltimore: Penguin Books, 1973 και *Justice as Fairness: A Restatement*, σε επιμέλεια Erin Kelly, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press, 2001.

²⁸ *J. Habermas*, *Gerechtigkeit und Solidarität*, σε: W. Edelstein/ G. Nunner-Winkler (επιμ.), *Zur Bestimmung der Moral Solidarität als die Kehrseite von Gerechtigkeit*, 1986, 314: «Solidarität als die Kehrseite von Gerechtigkeit».

²⁹ *Amartya Sen*, *Collective Choice and Social Welfare*, 1^η εκδ., San Francisco, California, Holden-Day, 1970. Η σχέση (αλλά και οι διαφορές) της προσέγγισης του *Sen* με εκείνη του *Rawls* περί δικαιοσύνης αποκαλύπτεται σε πιο πρόσφατο έργο του πρώτου: *Amartya Sen*, *The Idea of Justice*, London, Penguin 2010.

³⁰ *Amartya Sen*, *Choice, Welfare, and Measurement*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2^η εκδ., 1999.

³¹ Βλ. παρακάτω ...

³² ...

από τη μείωση των θανατηφόρων ατυχημάτων; Στη σπαζοκεφαλιά αυτή θα χρειαστεί προφανώς να επανέλθουμε, όταν πλέον θα αναλύσουμε έμπρακτα το πώς τα εργαλεία της οικονομικής ανάλυσης εντάσσονται στο μηχανισμό για τη λήψη των δημοσίων αποφάσεων³³.

3. Μία σύνοψη: η αγορακεντρική επιδίωξη της κοινωνικής ευημερίας

Συνοψίζοντας, η οικονομική επιστήμη έχει καταλήξει στις μεθόδους υπολογισμού της αποτελεσματικότητας παρά τις διαφωνίες ως προς το ουσιαστικό περιεχόμενο της κοινωνικής ευημερίας. Ανεξάρτητα από τον ορισμό που θα επιλέξει κανείς για τη συγκεκριμένη έννοια σε μία δημοκρατική και φιλελεύθερη κοινωνία, η οικονομολογική προσέγγιση οδηγεί σε τέσσερις αδιαμφισβήτητες παραδοχές.

Πρώτον, ευημερία χωρίς μία καταρχήν αποτελεσματική χρήση και κατανομή των πόρων για την κάλυψη των ατομικών αναγκών δεν νοείται. Επομένως, ακόμη και όσοι προτάσσουν κοινωνικές, περιβαλλοντικές ή άλλες αντίστοιχες ευαισθησίες -όπως καλώς το πράττουν η ΕΕ και η Ελληνική Πολιτεία- δεν επιτρέπεται να αγνοούν στον ορισμό της ευημερίας και την αμιγώς οικονομική / ωφελιμιστική του όψη. Η αντιπαράθεση αφορά στο αν και μέχρι ποιου βαθμού η κοινωνική ευημερία προσήκει να υπερβαίνει την απλή, ωφελιμιστική ικανοποίηση των ιδιωτικών αναγκών και όχι για το αν νοείται ευημερία χωρίς να συμπεριλαμβάνει και μία τέτοια ικανοποίηση.

Δεύτερον, ο πλέον αποτελεσματικός μηχανισμός για τη χρήση και την κατανομή των πόρων είναι, θεωρητικά τουλάχιστον, εκείνος της ελεύθερης αγοράς, με την προϋπόθεση ότι λειτουργεί σε συνθήκες τέλειου ανταγωνισμού. Η υπεροχή της αγοράς αναγνωρίζεται και από εκείνους που την προσεγγίζουν κριτικά, είτε γιατί διαπιστώνουν τα πρακτικά της

---

³³ ...

ελαττώματα, είτε γιατί υιοθετούν έναν ευρύτερο ορισμό για το «κοινό καλό», τον οποίο ο συγκεκριμένος μηχανισμός δεν είναι σε θέση να υπηρετήσει αυτοδύναμα. Σε μία ιδεατή κατάσταση, όμως, όπου τα πάντα θα μπορούσαν να οργανωθούν σε τέλεια αυτορρυθμιζόμενους, συναινετικούς θεσμούς -μία αρχαία *Αγορά* στην οποία ο *homo oeconomicus* θα ήταν ορθολογικά υπεράνθρωπος και αρκούντως «φιλοσοφημένος» ώστε να επιδιώκει αυτοβούλως την αλληλεγγύη ή τη βιωσιμότητα της δράσης του εντός της κοινωνίας- ο μηχανισμός αυτός δεν θα χρειαζόταν προσθήκες ή διορθώσεις. Προφανώς και η κατάσταση υπάρχει μόνο στη θεωρία, κάτι που οδηγεί στην αμέσως επόμενη παραδοχή.

Τρίτον, *όποιες πτυχές της κοινωνικής ευημερίας (όχι μόνον η αύξηση του πλούτου) είναι δυνατόν να επιδιωχθούν, έστω και μέχρι ενός σημείου, μέσω της ελεύθερης αγοράς ή μηχανισμών που προσομοιάζουν στην αγορά, αυτός είναι και ο βέλτιστος τρόπος επιδίωξής τους σε όρους αποτελεσματικότητας.* Σε αυτήν ακριβώς την τελευταία παραδοχή συνίσταται η *αγορακεντρική προσέγγιση (market-oriented approach)*, στην οποία αναφερόμαστε πλειστάκις στην παρούσα μελέτη: ούτε ότι η αγορά λειτουργεί τέλεια, ούτε ότι η αγορά οδηγεί από μόνη της στην ευημερία ή ταυτίζεται με αυτήν. Αλλά ότι όσοι κοινωνικοί στόχοι μπορούν να εξυπηρετηθούν μέσα από ένα πλέγμα ελεύθερων, οριζόντιων, ατομικών επιλογών, δηλαδή μέσω μίας «λογικής αγοράς», υπηρετούνται και καλύτερα, διότι ό,τι μπορεί να πλησιάσει σε ένα μηχανισμό τέλειας αγοράς αποκτά και πλεονέκτημα αποτελεσματικότητας.

Τέταρτον, *η οικονομική ανάλυση αναγνωρίζει, μεν προτεραιότητα και υπεροχή στο μηχανισμό της αγοράς, πλην όμως η υπεροχή αυτή είναι σχετική και ατελής.* Η αγορά δεν είναι «δια πάσαν νόσον» ούτε συνώνυμη της ευημερίας· εμφανίζει αδυναμίες, ακριβώς διότι η ανθρώπινη ορθολογικότητα έχει και εκείνη τα όριά της. Όσο αντιφατικό και εάν ακούγεται, η οικονομική ανάλυση προωθεί μεν την αγορακεντρική

προσέγγιση στο όνομα της αποτελεσματικότητας την ίδια στιγμή που δεν χαρίζεται στο ελάχιστο στις αναποτελεσματικότητες της αγοράς.

III. Οι πολλές αδυναμίες της ορθολογικής επιλογής και της αγοράς

1. Ένα πρόβλημα με περισσότερα ονόματα: αποτυχίες της αγοράς, όρια της ορθολογικότητας, κόστη συναλλαγής

Η ορθολογικότητα δεν αρκεί από μόνη της για να οδηγήσει στην ευημερία, είτε γιατί οι άνθρωποι δεν (μπορούμε να) είμαστε ορθολογικοί σε ικανό βαθμό, είτε γιατί η λογική δεν ξεπερνά όλες οι δυσκολίες, είτε συμβαίνει και αυτό- γιατί δεν μας υπαγορεύει πάντα τις βέλτιστες λύσεις. Η ανάλυση που ακολουθεί επιχειρεί να φωτίσει τέτοιες παθολογικές καταστάσεις, η κατανόηση των οποίων είναι καίρια τόσο για τον οικονομολόγο όσο και για το νομικό. Οι παθολογίες αυτές ορίζονται συχνά ως *αποτυχίες της αγοράς (market failures)*, καθώς αποτυπώνουν τα αίτια που καθιστούν αδύνατη την ιδανική κατανομή των πόρων μέσω ενός συστήματος οριζόντιων συναινετικών συναλλαγών. Φεύγοντας όμως από το στενό πλαίσιο των οικονομικών είναι πιο δόκιμο να αναφερόμαστε σε *όρια ή αποτυχίες της ορθολογικής επιλογής*, η ύπαρξη των οποίων περιορίζει την αποτελεσματικότητα, όχι μόνο της αγοράς αλλά και των θεσμών που δημιουργούνται για τη θεραπεία της, όπως είναι το κράτος και το δίκαιο.

Πολλά από τα παραπάνω προβλήματα αναφέρονται στη σύγχρονη οικονομική θεωρία ως «*κόστη συναλλαγής*» (*transaction costs*), έννοια την οποία διατύπωσε ο *Ronald Coase* ήδη από το 1937 και στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω, κατά την εξέταση του διάσημου

θεωρήματός του³⁴. Πλέον, ο όρος χρησιμοποιείται διασταλτικά για να περιγράψει οτιδήποτε προστίθεται στο κόστος *stricto sensu* ενός αγαθού, στους ελάχιστους δηλαδή πόρους που απαιτούνται για την παραγωγή και μεταφορά του. Στην ευρύτατη δυνατή θεώρησή του, ως κόστος συναλλαγής νοείται *κάθε εμπόδιο στη βέλτιστη (κατά Pareto ή έστω, κατά Kaldor-Hicks) απόφαση μεταξύ δύο ή περισσότερων προσώπων, κάτι αντίστοιχο -όπως προσφυώς παρατηρήθηκε³⁵- με την τριβή και την αντίσταση στη φυσική. Ο Coase έδωσε έμφαση στα ενδογενή κόστη, διακρίνοντάς τα σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το αν αφορούν στο στάδιο πριν από τη συναλλαγή (κόστος έρευνας), κατά τη διάρκειά της (κόστος διαπραγμάτευσης) ή μετά τη σύναψη της συμφωνίας (κόστος εφαρμογής/εποπτείας). Τα κόστη αυτά είναι πολλά και ποικίλα, όπως για παράδειγμα, στην περίπτωση της κατασκευής ενός σπιτιού. Όποιος επιθυμεί να καλύψει τις οικιστικές του ανάγκες με αυτό τον τρόπο καλείται αρχικά να βρει ο ίδιος ή μέσω τρίτων, το κατάλληλο οικοπέδο, τράπεζα για το στεγαστικό δάνειο, αρχιτέκτονα, μηχανικό, συνεργεία και υλικά: η συγκεκριμένη αναζήτηση αποτελεί το κόστος έρευνας. Στη συνέχεια, θα χρειαστεί να διαπραγματευθεί με τους συγκεκριμένους οικονομικούς φορείς, συνήθως με περισσότερους του ενός ανά κατηγορία επαγγελματιών, για να καταλήξει στους βέλτιστους για τον ίδιο όρους (κόστος διαπραγμάτευσης). Το εγχείρημα δεν τελειώνει στην υπογραφή των συμβολαίων· θα χρειαστεί ιδιαίτερος κόπος, χρόνος και γνώση κατά τη φάση της κατασκευής ώστε το σπίτι να αναγερθεί σύμφωνα με τις προδιαγραφές, εντός του προϋπολογισμού και του χρονοδιαγράμματος, χωρίς δυσάρεστες γενικώς εκπλήξεις (κόστος εκτέλεσης/εποπτείας). Στα ανωτέρω εμπόδια προστίθενται και δεκάδες άλλοι «πονοκέφαλοι» με λιγότερο άμεση σχέση με την κατασκευή καθαυτή, τα εξωγενή κόστη συναλλαγής. Εκτός από τα έξοδα δικηγόρων και συμβολαιογράφων, υπάρχουν οι*

---

³⁴ ...

³⁵ *Transaction costs are the economic equivalent of friction in physical systems*, Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: The Free Press, σελ. 19.

φορολογικές επιβαρύνσεις, τόσο οι άμεσες (φόρος μεταβίβασης) όσο και οι μελλοντικές και αβέβαιες (φόρος περιουσίας, κληρονομιάς, έκτακτες εισφορές), καθώς και το διοικητικό κόστος (*red tape*), δηλαδή η πλήρωση των αναγκαίων προϋποθέσεων και διατυπώσεων που επιβάλλονται από τους πάσης φύσεως φορείς δημόσιας εξουσίας: έκδοση οικοδομικής άδειας, έγκριση τοπογραφικών, αυτοψίες, άδειες από δασαρχείο και αρχαιολογία, διατυπώσεις με τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, σύνδεση με τα δίκτυα κοινής ωφέλειας, καθυστερήσεις για όλα τα παραπάνω, ο κατάλογος είναι ιδιαίτερα μακρύς. Όταν το κόστος συναλλαγής είναι *αυξημένο*, νοθεύεται η αποτελεσματικότητα της επιλογής και η ικανοποίηση των αναγκών δεν γίνεται με τη μικρότερη κατανομή πόρων: στο παράδειγμά μας, το άθροισμα των «πονοκεφάλων» που αναφέρθηκαν είναι τόσο μεγάλο ώστε κάποιος ενδέχεται να προτιμήσει, είτε να αγοράσει ένα έτοιμο διαμέρισμα είτε να μείνει στο νοίκι είτε να εγκαταλείψει την προσπάθεια παραμένοντας στο πατρικό του, παρότι οι επιλογές αυτές δεν ικανοποιούν με το βέλτιστο τρόπο τις επιθυμίες και τα συμφέροντά του.

Αποτυχίες της αγοράς, όρια της ορθολογικότητας, κόστη συναλλαγής· ανεξάρτητα με τον ορισμό που θα προτιμήσει κανείς, τα επί μέρους προβλήματα μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες. Καταρχάς, υφίστανται συνθήκες που μας αποτρέπουν από την τέλεια επιλογή, προκαλώντας έλλειμμα αποτελεσματικότητας στις μεμονωμένες συναλλαγές, και κατ' επέκταση, μειώνοντας ή αποκλείοντας το κοινωνικό όφελος το οποίο ευαγγελίζονται τα οικονομικά της ευημερίας (2). Οι ατέλειες της εξατομικευμένης συμπεριφοράς αυξάνονται όσο μεγαλώνει ο αριθμός των προσώπων τα οποία εμπλέκονται σε μία δραστηριότητα ή στη διαδικασία λήψης μίας απόφασης: ως στρατηγικός παίκτης, ο άνθρωπος έχει την τάση να καταλήξει σε ακόμη πιο αναποτελεσματικές κινήσεις, χρησιμοποιώντας την εγωϊστική ορθολογικότητά του «για κακό», πόσο μάλλον σε συνθήκες αυξημένης αβεβαιότητας (3). Την ίδια στιγμή, καμία διαδικασία λήψης συλλογικών αποφάσεων δεν του εξασφαλίζει τη

δυνατότητα να υιοθετεί με συνέπεια επιλογές οι οποίες υπηρετούν το κοινό καλό και αντανακλούν πιστά τις προτιμήσεις εκείνων που συμμετέχουν στην απόφαση (4). Οι αδυναμίες, τόσο της εξατομικευμένης όσο και της στρατηγικής συμπεριφοράς, αποτυπώνονται και στις δομικές εκφάνσεις της συναινετικής δράσης: είτε δεν υπάρχουν οι συνθήκες για να διαμορφωθεί μία ελεύθερη αγορά, είτε η αγορά αυτή πόρρω απέχει από το ιδεατό πρότυπο του τέλειου ανταγωνισμού, είτε η λειτουργία της σε βάθος χρόνου ενδέχεται να υπονομεύει αντί να υπηρετεί την κοινωνική ευημερία (5).

Η ανάλυση των παραπάνω προβλημάτων και η κατανόηση των αιτιών που τα προκαλούν έχει διττή σημασία για το δημόσιο δίκαιο. Κατά πρώτον, διότι οι συγκεκριμένες παθολογίες είναι -όπως θα δούμε- και ο λόγος ύπαρξης του κρατικού παρεμβατισμού. Κατά δεύτερον, αντίστροφα, διότι ο κρατικός παρεμβατισμός, αντί να θεραπεύει, επιδεινώνει συχνά την κατάσταση. Οι δημόσιοι θεσμοί, ως ανθρώπινο δημιούργημα, είναι εξίσου προβληματικοί, όπως και το δίκαιο που τους διέπει· η νόσος δεν εκδηλώνεται μόνο στην εντός αγοράς κατανομή των πόρων αλλά και στον γιατρό που παρεμβαίνει άνωθεν για να τη θεραπεύσει.

2. Προβλήματα ορθολογικότητας κατά τη λήψη μεμονωμένων αποφάσεων

2.1. Ελλειμματική πληροφόρηση: αβεβαιότητα, γνωσιακή ασυμμετρία, κεκαλυμμένη πληροφόρηση και συμπεριφορά, επιζήμια επιλογή και ηθικός κίνδυνος

Ένα πρώτο πρόβλημα το οποίο μειώνει την αποτελεσματικότητα των μεμονωμένων επιλογών είναι η *ελλιπής πρόσβαση στην αναγκαία πληροφορία, των προσώπων που συναλλάσσονται και αποφασίζουν*· πρόσβαση η οποία είναι απαραίτητη ώστε οι επιλογές τους να οδηγούν στο βέλτιστο αποτέλεσμα. Καταρχάς, τα γνωσιακά κενά -τέτοια κενά

υφίστανται πάντοτε, μιας και η ιδιότητα του παντογνώστη προϋποθέτει Θεία υπόσταση- καθιστούν δυσχερέστερη την εξεύρεση της καλύτερης λύσης καθώς αυξάνουν το δείκτη αβεβαιότητας των αποφάσεων. Και μόνο το ότι δεν γνωρίζουμε το μέλλον (αλλά μπορούμε μόνο να το υποθέσουμε) αρκεί για να αυξήσει το κόστος των επιλογών μας, με άλλα λόγια τον κίνδυνο να μην οδηγηθούμε στην πιο αποτελεσματική από αυτές. Αλλά και όταν η γνώση είναι υπαρκτή ή εφικτή, δεν αποτελεί κτήμα του καθενός· υφίστανται *ασυμμετρίες πληροφόρησης* μεταξύ των συναλλασσόμενων, γεγονός που αποτελεί κίνητρο για οπορτουνιστικές συμπεριφορές. Όταν τα μέρη έχουν πρόσβαση σε διαφορετικής πληρότητας πληροφόρηση, το μέρος με την αρτιότερη γνώση αναμένεται ότι θα χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο πλεονέκτημα για να ωφεληθεί περισσότερο σε βάρος των υπολοίπων: όπως ο πωλητής του μεταχειρισμένου αυτοκινήτου ο οποίος δεν αποκαλύπτει ένα παλιότερο τρακάρισμα και επιτυγχάνει υψηλότερο τίμημα, νοθεύοντας υπέρ του (με άλλα λόγια, καθιστώντας μη βέλτιστη) τη συναλλαγή. Στην περίπτωση αυτή, η *κεκαλυμμένη πληροφόρηση* οδηγεί σε *επιζήμια επιλογή* (*adverse selection*) εκείνους που δεν διαθέτουν τη συγκεκριμένη γνώση, πλήττοντας αντίστοιχα το κοινωνικό πλεόνασμα το οποίο θα προέκυπτε από τη βέλτιστη κατανομή των πόρων³⁶.

Εάν η κεκαλυμμένη πληροφόρηση αυξάνει το κόστος έρευνας, η *κεκαλυμμένη συμπεριφορά* συνιστά μία δεύτερη μορφή οπορτουνιστικής δράσης μέσω της ασυμμετρίας πληροφόρησης, η οποία εκδηλώνεται μετά τη σύναψη της συναλλαγής και αυξάνει το κόστος εποπτείας της τελευταίας: όπως όταν, μετά την υπαγωγή στο σύστημα ιατρικής ασφάλισης, ο ασφαλισμένος γίνεται πιο επιρρεπής σε ατυχήματα ή πιο ευαίσθητος στο να αναζητήσει ιατρική αρωγή, ιδίως εάν αυτή του παρασχεθεί χωρίς επιπλέον οικονομική επιβάρυνση. Τέτοιες συνθήκες *ηθικού κινδύνου* (*moral hazard*) δημιουργούνται κάθε φορά που το κόστος από τη συμπεριφορά ενός μέρους επιρρίπτεται στο

---

³⁶ Ακερλοφ ...

άλλο μέρος· τότε, ο τελών σε ηθικό κίνδυνο αποκτά το κίνητρο να αυξήσει το συγκεκριμένο κόστος μετά τη σύναψη της συναλλαγής, αποκρύπτοντάς το από εκείνον που θα πληρώσει το λογαριασμό. Για να χρησιμοποιήσουμε δύο παραδείγματα από την ύλη του δημοσίου δικαίου, είναι ο λόγος για τον οποίο, αφενός οι εκλεγέντες πολιτικοί δεν τηρούν τις υποσχέσεις τους, αφετέρου οι δωρεάν ή με αντίτιμο κάτω του κόστους παροχές -συνηθισμένες για κοινωφελή αγαθά- οδηγούν νομοτελειακά σε αναποτελεσματική χρήση των πόρων.

2.2. Αρνητικές και θετικές εξωτερικότητες

Υπάρχει όμως και το αντίστροφο πρόβλημα, όταν τα μέρη της συναλλαγής, άριστοι γνώστες των αναγκών πληροφοριών και έχοντας ελαχιστοποιήσει τα μεταξύ τους κόστη, είναι έτοιμα να συνάψουν συμφωνία με γνώμονα την καλύτερη σχέση ποσότητας/τιμής, όπως τους «προτρέπει» η λογική της αγοράς. Στενά ιδωμένη, η συναλλαγή τούς ευνοεί μεν, προκαλεί ωστόσο εξωτερικές αρνητικές συνέπειες σε τρίτους, ενδεχομένως στο σύνολο της κοινωνίας, ακόμη και στους ίδιους, τις οποίες όμως «προτιμούν» να παραβλέπουν. Οι συνέπειες αυτές ονομάζονται *αρνητικές εξωτερικότητες (negative externalities)*³⁷ της συναλλαγής διότι δεν ενσωματώνονται στην τιμή της τελευταίας, στο κριτήριο δηλαδή το οποίο, σύμφωνα με τα οικονομικά της ευημερίας, καθορίζει την λαμβανόμενη απόφαση. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αρνητικής εξωτερικότητας αποτελούν οι δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις μίας δραστηριότητας, όπως στην παραγωγή ενός προϊόντος: τόσο ο προσφέρων όσο και ο αγοραστής δεν έχουν κίνητρο να εντάξουν στην τιμή πώλησης το περιβαλλοντικό κόστος -τα έξοδα πρόληψης της ρύπανσης και αποκατάστασης της οικολογικής ισορροπίας- αλλά να συνάψουν τη

---

³⁷ ...

συναλλαγή φθηνότερα, στο οριακό κόστος παραγωγής του προϊόντος. Αντίστοιχα, η καπνοβιομηχανία και οι καπνιστές προφανώς δεν πρόκειται να εντάξουν αυτοβούλως στην τιμή του τσιγάρου το κόστος από την επιβάρυνση της υγείας και τις συνέπειες του κόστους αυτού για το εθνικό σύστημα υγείας· αν δεν υπήρχαν οι φόροι, θα συμφωνούσαν στην οριακή τιμή παραγωγής καπνικών προϊόντων, άρα σε λίγα λεπτά του ευρώ ανά πακέτο. Κάθε εξωτερικότητα της συναλλαγής ισοδυναμεί με κοινωνικό κόστος το οποίο, εάν δεν «εσωτερικοποιηθεί» με οποιοδήποτε τρόπο -το δίκαιο παρέχει, όπως θα δούμε, τέτοια εργαλεία- αυξάνει την αναποτελεσματικότητα της συναλλαγής αυτής· την εκτρέπει δηλαδή από τη βέλτιστη κατανομή των πόρων την οποία υποτίθεται ότι επιτυγχάνει το αόρατο χέρι της αγοράς.

Η ίδια διαπίστωση ισχύει και όταν υφίστανται *θετικές εξωτερικότητες* στη συναλλαγή, οπότε μέρος του οφέλους της -το οποίο δεν αποτυπώνεται στην τιμή- καταλήγει σε τρίτους. Όταν το όφελος των συναλλασσόμενων (ιδιωτικό όφελος) είναι μικρό και των τρίτων (κοινωνικό όφελος) μεγάλο, η εν γένει επωφελής αυτή συναλλαγή ενδέχεται να μην πραγματοποιηθεί ποτέ: τα μέρη της δεν έχουν επαρκές κίνητρο να προχωρήσουν, λόγω της χαμηλής αξίας της συναλλαγής για τους ίδιους. Στην αναντιστοιχία μεταξύ ιδιωτικού και κοινωνικού οφέλους εστιάζεται και το πρόβλημα των *αγαθών με ιδιαίτερη κοινωνική αξία*: εκτός από την παιδεία και την υγεία, στην κατηγορία αυτή ανήκουν και άλλα αγαθά που ενδιαφέρουν το δημόσιο δίκαιο, όπως η κοινωνική ασφάλεια, ο πολιτισμός, ακόμη και η πολιτική ή περιβαλλοντική ενημέρωση των πολιτών. Η κατανάλωσή τους δημιουργεί μεν σημαντικές θετικές εξωτερικότητες υπέρ του κοινωνικού συνόλου, ωστόσο τα άτομα, ενεργώντας ωφελιμιστικά με κοντόφθαλμο τρόπο, δεν τα εντάσσουν στις προτεραιότητές τους: η προβολή μίας ταινίας του Αγγελόπουλου αντί για ένα αμερικανικό *blockbuster*, μπορεί να εξυψώνει πνευματικά, αλλά θα εξασφαλίσει μικρότερα διαφημιστικά έσοδα στον τηλεοπτικό σταθμό· αντίστοιχα, η καταβολή ασφαλιστικών εισφορών μειώνει τα χρήματα που διαθέτει

κάποιος για να ικανοποιήσει πιο ευχάριστες προτιμήσεις του, όπως το να πάει διακοπές. Ως εκ τούτου, πολλά από τα κοινωνικά σημαντικά αγαθά δεν τυγχάνουν επαρκούς κατανάλωσης εάν η επιλογή αφεθεί στους χρήστες, οργανωθεί δηλαδή σε ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς. Απαιτείται τότε μία έξωθεν παρέμβαση που είτε θα καταστήσει υποχρεωτική τη συναλλαγή στο όνομα του γενικού συμφέροντος -η αναγκαστική απαλλοτρίωση, η υποχρεωτική εκπαίδευση και η αναγκαστική ένταξη στην κοινωνική ασφάλεια αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα- είτε θα εντάξει στην τιμή (μειώνοντάς την) το εξωτερικό κοινωνικό όφελος, όπως γίνεται με τις επιδοτήσεις στην έρευνα που προωθούν την επιστημονική γνώση και πέρα από τις προσδοκίες κερδοφορίας του φορέα ο οποίος τις διενεργεί ή με τη δωρεάν παιδεία και τον δωρεάν εμβολιασμό του πληθυσμού.

2.3. *Συμπεριφορικές ανορθολογικότητες: τάση διακράτησης, μεροληψία αυτοεπιβεβαίωσης, θετική προεξόφληση μελλοντικών εξελίξεων, αγκίστρωση σε μη ανακτήσιμα κόστη, πλάνη του παίκτη*

Τόσο οι εξωτερικότητες όσο και τα προβλήματα ανεπαρκούς πληροφόρησης νοθεύουν την επιτυχία των συναλλαγών ακόμη και εάν όσοι τις διενεργούν συμπεριφέρονται απόλυτα ορθολογικά, ως κλώνοι του *Descartes*, του Νεύτωνα ή του Αρχιμήδη. Πόσο όμως λογικά τέλειος μπορεί να είναι ο άνθρωπος; Μήπως και ο Αρχιμήδης, φωνάζοντας στο Ρωμαίο εισβολέα «μη μου τους κύκλους τάραττε», δεν έδρασε παράλογα, μειώνοντας τις πιθανότητες να επιβιώσει ώστε να συνεχίσει την επιστημονική του ενασχόληση; Τα οικονομικά της συμπεριφοράς δεν σταματούν να αποδεικνύουν πειραματικά τέτοιες ενδογενείς εκφάνσεις της ανορθολογικότητας. Στη συνέχεια, εκτίθενται ορισμένες μόνο από αυτές από ένα κατάλογο τον οποίο συνεχώς συμπληρώνει η επιστημονική έρευνα.

Ενδεικτικά, «παράλογη» είναι η *τάση διακράτησης (endowment effect)* την οποία επιδεικνύουμε όταν αξιολογούμε ένα ήδη αποκτηθέν αγαθό σε τιμή υψηλότερη από εκείνη που θα καταβάλαμε σήμερα για να γίνει δικό μας: οι ντουλάπες είναι γεμάτες από ρούχα που πιθανόν δεν θα ξαναφορέσουμε ποτέ -οπότε δεν θα πληρώναμε ούτε ένα ευρώ για να τα αγοράσουμε σήμερα- ωστόσο δεν παίρνουμε την πρωτοβουλία να τα διαθέσουμε έστω και για ένα συμβολικό τίμημα. Η προδιάθεση αυτή προφανώς αλλοιώνει την καθαρότητα της οικονομικής θεωρίας η οποία, κατά την αξιολόγηση των υποκειμενικών προτιμήσεων, δέχεται πως ο οικονομικός φορέας είναι διατεθειμένος να αποκτήσει ή να διαθέσει (*WTP/WTA*) ένα αγαθό στην ίδια τιμή.

Γενικότερα, ο άνθρωπος έχει την τάση να αγκιστρώνεται στις θέσεις και απόψεις που έχει ήδη αφομοιώσει, οπότε επεξεργάζεται επιλεκτικά τις νέες πληροφορίες *μεροληψία αυτοεπιβεβαίωσης (confirmation bias)* ή να εγκλωβίζεται σε συγκεκριμένες γνώσεις, είτε επειδή είναι οι πρώτες που λαμβάνει (η πρώτη αγγελία στην εφημερίδα) είτε διότι ενέχουν συναισθηματική φόρτιση (όπως η είδηση ενός αεροπορικού ατυχήματος που αυξάνει το φόβο για τα αεροπλάνα παρότι είναι γνωστό πως στατιστικά πρόκειται για το ασφαλέστερο μέσο μεταφοράς). Επίσης, αρέσκεται να αξιολογεί τα δεδομένα με τα «δικά του γυαλιά», υπερεκτιμώντας τις ικανότητες ή τον ρόλο του: οι περισσότεροι θεωρούν ότι είναι καλύτεροι οδηγοί συγκριτικά με τις αντικειμενικές επιδόσεις τους στο δρόμο, κάτι που προκαλεί, όχι μόνο περισσότερα ατυχήματα αλλά και εσφαλμένες επιλογές στην ασφάλιση των αυτοκινήτων.

Το πρόβλημα είναι ακόμη μεγαλύτερο όταν οι αποφάσεις εκτείνονται σε βάθος χρόνου· η προσκόλληση στο παρόν και η υπερβολικά *θετική προεξόφληση των μελλοντικών εξελίξεων (hyperbolic discounting)* προτρέπει στην υποβάθμιση των μακροπρόθεσμων δυσμενών συνεπειών, οδηγώντας σε αποφάσεις «τις οποίες ο μελλοντικός μας

εαυτός δεν θα ελάμβανε»³⁸, όπως η σύναψη ενός ασύμφορου τραπεζικού δανείου, η καταστροφή ενός σπάνιου περιβαλλοντικού πόρου ή η τέλεση ενός γάμου λόγω παράφορου έρωτα. Η προσκόλληση σε μία ατελή αντίληψη της κατάστασης και του διακυβεύματος εκδηλώνεται και με την *αγκίστρωση στα μη ανακτήσιμα κόστη (sunk costs)* μίας επιλογής. Η ορθολογικότητα επιβάλλει να σταθμίζονται αποκλειστικά τα αναμενόμενα κόστη και οφέλη (*expected utility*), τα οποία και μόνο καθορίζουν σε μία δεδομένη στιγμή την εφεξής αποτελεσματικότητα μίας απόφασης: δεν είναι, για παράδειγμα, επιτυχές να επιλέγεται η συνέχιση μίας δραστηριότητας στο όνομα του μεγάλου ύψους των επενδύσεων που έχουν ήδη διενεργηθεί για αυτή· το αν είναι βιώσιμη εξαρτάται από τις προοπτικές και όχι από το τι έχει ήδη δαπανηθεί. Η αντίστροφη όψη της ίδιας ψυχολογικής προδιάθεσης είναι η *πλάνη του παίκτη (gambler's fallacy)*, η τάση δηλαδή, κατά εσφαλμένη εκτίμηση των πιθανοτήτων, να προδικάζεται το τι θα συμβεί στη βάση του τι έχει προηγηθεί.

Με όλες τις παραπάνω συμπεριφορές, ο -φερόμενος ως ορθολογικός- άνθρωπος προσαρμόζει την πραγματικότητα στα δικά του μέτρα αντί να πράξει το αντίθετο ώστε να οδηγηθεί στη βέλτιστη για τον ίδιο επιλογή· με μια φράση, δεν είναι φύσει ορθολογικός.

3. Τα προβλήματα συλλογικής δράσης

Οι προηγούμενες μορφές αναποτελεσματικότητας εστιάζουν στον πυρήνα της κλασσικής μικροοικονομικής προσέγγισης, στην αυθόρμητη, μεμονωμένη συναλλαγή. Το πρόβλημα αποδεικνύεται ακόμη μεγαλύτερο εάν ιδωθεί στις ευρύτερες διαστάσεις του. Η πραγματική ζωή περιλαμβάνει ένα πολύ πιο σύνθετο πλέγμα σχέσεων το οποίο υπερβαίνει τις διμερείς, ανεξάρτητες και στεγανές μεταξύ τους

---

³⁸ Καραμπατζός 49.

συναλλαγές, οπότε η ανθρώπινη συμπεριφορά συναρτάται με τη χάραξη συγκεκριμένης στρατηγικής σε ευρύτερο πλαίσιο, εκείνο το οποίο διαμορφώνουν οι πάσης φύσεως θεσμοί, οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και νομικοί. Όσο ο αριθμός των προσώπων που καλούνται να αποφασίσουν ορθολογικά αυξάνεται -μετατρέποντας τη σχέση σε πολυμερή- οι αναποτελεσματικότητες μεγαλώνουν. Ανακύπτουν, τότε, εκτός από τις ατέλειες των μεμονωμένων συναλλαγών και *προβλήματα συλλογικής δράσης*: τα προβλήματα αυτά οφείλονται στην τάση του ανθρώπου να απορρίπτει οπορτουριστικά τη λύση της συνεργασίας ακόμη και σε συνθήκες όπου εκείνη θα οδηγούσε μαθηματικά στο βέλτιστο αποτέλεσμα.

3.1. Δίλημμα του φυλακισμένου, λαθρεπιβάτες και αρνησίκυροι εκβιαστές

Οι αδυναμίες της συλλογικής δράσης –οι οποίες ενδιαφέρουν ιδιαίτερα το δημόσιο δίκαιο, ως το κατεξοχήν δίκαιο που διέπει τη δράση αυτή- συνδέονται στενά με ένα διάσημο παίγνιο μη συνεργατικής συμπεριφοράς που ονομάζεται «*δίλημμα του φυλακισμένου*»³⁹. Φανταστείτε δύο υπόπτους που ανακρίνονται χωρίς να μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, στους οποίους προσφέρεται η επιλογή να καταδώσουν αλλήλους για να λάβουν μειωμένη ποινή. Το συγκεκριμένο παίγνιο αποδεικνύει ότι η «στενά» ορθολογική επιλογή και για τους δύο, επειδή δεν έχουν εμπιστοσύνη στο άλλο μέρος, είναι να προβούν στην κατάδοση, ενοχοποιώντας έτσι ο ένας τον άλλο· καταλήγουν στην απόφαση αυτή παρότι, εάν συνεργάζονταν -δηλαδή δεν κατέδιδαν-, θα πετύχαιναν καλύτερη μεταχείριση ελλείψει αποδείξεων σε βάρος τους

---

³⁹ Το δίλημμα αυτό εξηγείται μαθηματικά με την ισορροπία του Nash (Nash equilibrium), η οποία χάρισε στον εμπνευστή της το βραβείο Νόμπελ [τον υποδύθηκε ο Russell Crowe στην ταινία «A beautiful mind» (2001)].

(λεπτομέρειες στην υποσημείωση⁴⁰). Με μια φράση, η ορθολογική δράση με γνώμονα το στενό εγωιστικό συμφέρον έχει σε συγκεκριμένες συνθήκες καταστροφικά αποτελέσματα για τους παίκτες, τόσο ατομικά (μιας και ο καθένας καταλήγει στη φυλακή) όσο και συλλογικά (μιας και όλα τα μέλη της «κοινότητας των υπόπτων» καταλήγουν στη φυλακή).

Η παραπάνω αναποτελεσματικότητα μεγαλώνει όσο αυξάνεται ο αριθμός των προσώπων που καλούνται να συνεργασθούν, να συναποφασίσουν και να δράσουν για το κοινό καλό, το οποίο ταυτίζεται τελικά και με το δικό τους ατομικό συμφέρον. Στις περιπτώσεις αυτές, το δίλημμα του φυλακισμένου λαμβάνει τη μορφή δύο «καταστροφικών» -πλην όμως «στενοκέφαλα» ορθολογικών- συμπεριφορών. Αφενός, εκείνη του *λαθρεπιβάτη (free rider)*, ο οποίος επιχειρεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του στις πλάτες των υπολοίπων, χωρίς να επωμισθεί το κόστος της ικανοποίησης αυτής, ακριβώς όπως ο «τζαμπατζής» στο μετρό. Αφετέρου, του *αρνησίκυρου εκβιαστή (hold out)*, ο οποίος αρνείται να συμφωνήσει σε μία συλλογική απόφαση η οποία αποτυπώνει το κοινό συμφέρον μέχρι να αποκτήσει ο ίδιος κάποιο μεγαλύτερο όφελος από τους άλλους· όπως ο συνιδιοκτήτης του 5% ενός ακινήτου ο οποίος δεν πουλά μέχρι να λάβει μεγαλύτερο ποσοστό επί του τιμήματος. Και στις δύο αυτές συμπεριφορές, η οπορτουνιστική στρατηγική είναι επιφανειακά η εξυπνότερη μιας και θα τους εξασφαλίσει ένα αγαθό σε βάρος των συνανθρώπων τους: μία δωρεάν παροχή ή ένα μεγαλύτερο τίμημα. Με την προϋπόθεση, όμως, ότι και οι υπόλοιποι συναποφασίζοντες δεν θα επιλέξουν την ίδια ακριβώς ωφελιμιστική λύση. Αν συμβεί κάτι τέτοιο, δεν θα υπάρχει πλέον το προς απόλαυση αγαθό: το μετρό θα σταματήσει να λειτουργεί καθώς κανείς δεν πληρώνει εισιτήριο και η πώληση της συνιδιοκτησίας θα αποτραπεί καθώς δεν θα επαρκεί το προς διανομή τίμημα μιας και όλοι απαιτούν κάτι παραπάνω για τον εαυτό τους. Η προϋπόθεση αυτή είναι εν τέλει απίθανο να συντρέξει καθώς η «εγωπαθής

---

⁴⁰ Mackaay 54.

ορθολογικότητα» και των υπολοίπων θα τους προτρέπει να συμπεριφερθούν ως λαθρεπιβάτες ή ως εκβιαστές. Με μια φράση, όλοι (άρα και η κοινωνία) κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε «λάθος» επιλογές όταν καλούμαστε να δράσουμε συλλογικά, υποπίπτοντας στο δίλημμα του φυλακισμένου.

3.2. *Η τραγωδία των κοινών και οι αρνητικές επιπτώσεις του ομορτισμού στην κοινωνική ευημερία*

Η ανωτέρω αδυναμία της συλλογικής δράσης λαμβάνει τη μέγιστη τιμή της στην περίπτωση των κοινών αγαθών (*common goods*) όπως είναι κατεξοχήν τα περιβαλλοντικά και τα «κοινά τοις πάσι»: χλωρίδα, πανίδα, αέρας, τοπίο, ύδατα, μη ανανεώσιμοι πόροι, ποιότητα περιβάλλοντος. Τα αγαθά αυτά, ενόψει των χαρακτηριστικών τους, είναι εκτεθειμένα στην παθολογία που ο *Garrett Hardin* αποκάλεσε «τραγωδία των κοινών» (*tragedy of the commons*). Λόγω της καθολικής και ελεύθερης καταρχήν πρόσβασης -καθώς δεν υφίστανται σαφείς ιδιοκτησιακοί περιορισμοί ή οικονομικές προϋποθέσεις που να την οριοθετούν- ο καθένας έχει την τάση να κάνει αλόγιστη χρήση των συγκεκριμένων πόρων, αδιαφορώντας για τη βιώσιμη συντήρησή τους ή πάντως, αναμένοντας από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας να μεριμνήσουν για αυτή· να ενεργεί, με μια λέξη, ως λαθρεπιβάτης. Εάν οι άλλοι φροντίσουν για το αγαθό, τότε η δική του ανευθυνότητα θα έχει αμελητέες συνέπειες ενώ, αντίστροφα, εάν ο ίδιος επιδείξει υπευθυνότητα -κάτι που συνεπάγεται αυξημένο κόστος για τον ίδιο- και οι άλλοι όχι, δεν θα αποκτήσει κανένα όφελος, μιας και η δική του «καλή πράξη» δεν αρκεί. Η περιβαλλοντικά ανεύθυνη συμπεριφορά αποδίδεται στη συγκεκριμένη παθολογία, όπου η ομορτιστική στρατηγική καθενός από τα μέλη της κοινότητας υπονομεύει την ευημερία της τελευταίας: εάν δεν ανακυκλώσω τα απόβλητά μου αλλά οι υπόλοιποι το πράξουν, διασώζεται το περιβάλλον χωρίς δικό μου κόστος· εάν εγώ

ανακυκλώσω και οι άλλοι αδιαφορήσουν, οπότε το περιβάλλον υποβαθμίζεται, κακώς επωμίσθηκα το συγκεκριμένο βάρος· επομένως, είναι «εγωιστικά λογικό» να αδιαφορώ για την ανακύκλωση. Ο οπορτουνισμός δεν πλήττει μόνο τα κοινά αγαθά με τη στενή έννοια του όρου αλλά, εν τέλει, κάθε δημόσιο αγαθό, όπως είναι οι υπηρεσίες που εμπίπτουν στην περιοριστική και εν μέρει στην παροχική λειτουργία της διοίκησης: δημόσια τάξη και ασφάλεια, δικαιοσύνη, ποιότητα διοικητικών υπηρεσιών, δημόσιες υποδομές, υπηρεσίες με δωρεάν πρόσβαση στο κοινό· μήπως ο φοροφυγάς και ο δικομανής δεν κλέβουν ή σπαταλούν πεπερασμένους πόρους ως λαθρεπιβάτες;

Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αντιμετωπισθεί· όσο αυξάνεται ο αριθμός εκείνων που δρουν αλτρουιστικά, τόσο ενισχύεται το κίνητρο οπορτουνιστικής συμπεριφοράς για κάποιους άλλους. Εξάλλου, η πάταξη του φαινομένου από την ίδια την κοινωνία είναι φύσει αδύνατη λόγω του μεγάλου αριθμού των εν δυνάμει λαθρεπιβατών: θα χρειαζόταν αυξημένη εποπτεία και ένα αποτρεπτικό σύστημα κυρώσεων, μηχανισμοί που δεν δημιουργούνται αυθόρμητα ούτε λειτουργούν συναινετικά. Γενικεύοντας, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως το γενικό συμφέρον -ή, αν προτιμάτε, η κοινωνική ευημερία- ως συνισταμένη κοινών και δημόσιων αγαθών, είναι από τη φύση του θύμα της «τραγωδίας των κοινών», εκτεθειμένο στα προβλήματα συλλογικής δράσης. Τα προβλήματα αυτά λειτουργούν ως «πολλαπλασιαστής» της αναποτελεσματικότητας, μεγιστοποιώντας τα κόστη συναλλαγής.

Οι δυσμενείς κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις της οπορτουνιστικής συμπεριφοράς των ατόμων είναι πολλές και διάφορες, όπως τις έχουν αναδείξει κατά καιρούς οι θεωρητικοί των οικονομικών, καταρρίπτοντας τη μαγική εικόνα της κλασικής οικονομικής προσέγγισης. Στο μέτρο που η συμπεριφορά αυτή είναι κοινωνικά ετεροκαθοριζόμενη, επηρεάζεται από τάσεις, προτεραιότητες ή ένστικτα τα οποία αλλοιώνουν τον ορθολογισμό των επιλογών. Ήδη

πριν από το κραχ του 1929 είχε επισημανθεί⁴¹ ότι η ατομική δράση δεν αποσκοπεί αναγκαστικά στην επίτευξη στόχων με το μικρότερο κόστος αλλά διαπνέεται από την ανάγκη της επίδειξης: αντί να λειτουργεί ωφελμιστικά με την κλασική έννοια το άτομο χρησιμοποιεί τους πόρους για να ενταχθεί στην «επιδεικτική εύπορη τάξη» μέσω της «επιδεικτικής σπατάλης» (ας θυμηθούμε τον *Great Gatsby* και την ελληνική κοινωνία των θαλασσοδανείων μετά τα μέσα του 1990). Όταν όμως η κατανάλωση μετατρέπεται σε -οικονομικά ανορθολογικό- μέσο απόκτησης κοινωνικού κύρους, καθίσταται αναποτελεσματική με σοβαρές συνέπειες στη συνολική οικονομία και την κοινωνία. Οι άνθρωποι δεν είναι μόνο σπάταλοι αλλά και «μη-αλληλέγγυοι»: σε ένα φιλελεύθερο σύστημα, όσοι υπερβαίνουν ένα κατώφλι ευμάρειας έχουν την τάση να προωθούν μέσω της ψήφου τους συλλογικές αποφάσεις οι οποίες τους επιτρέπουν μεν να διατηρήσουν τα υψηλά τους εισοδήματα αλλά κατά τρόπο αντίθετο προς το κοινό καλό⁴². Με τη στάση τους αυτή δεν προάγουν την αναδιανομή του πλούτου ούτε τις δημόσιες επενδύσεις ακόμη και όταν τέτοιες πολιτικές είναι οι βέλτιστες για την ικανοποίηση, όχι μόνο των συλλογικών αλλά και των ατομικών αναγκών: εάν πλήρωνα υψηλότερους φόρους θα είχα μικρότερο κόστος ατομικής υγείας μέσω των οικονομιών κλίμακος που ένα καλό δημόσιο σύστημα υγείας είναι σε θέση να επιτύχει· επίσης, δεν θα χρειαζόταν να επωμισθώ το υψηλό κόστος κατασκευής ενός μεγάλου κήπου ή άλλων ιδιωτικών χώρων αναψυχής (παιδότοποι) για ανάγκες που θα μου κάλυπταν υψηλής ποιότητας δημόσιοι χώροι (πάρκα, παιδικές χαρές).

3.3. Πρόβλημα αντιπροσώπευσης

Στα ανωτέρω ζητήματα συλλογικής δράσης προστίθεται και μία πανθομολογούμενη αναποτελεσματικότητα η οποία ανάγεται στον όλο

⁴¹ Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (1899)

⁴² J.M. Galbraith, *The Affluent Society* (1958)

και πιο σύνθετο χαρακτήρα των ανθρώπινων σχέσεων, οικονομικών και μη· πρόκειται για το πρόβλημα αντιπροσώπευσης (*principal/agent problem*). Σε όσες περιπτώσεις ένα πρόσωπο δεν είναι σε θέση να προβεί ευθέως στη λήψη και την εφαρμογή των αποφάσεών του αλλά είναι αναγκασμένο να επαφίεται σε εντολοδόχους, ανακύπτει το ζήτημα ότι τα συμφέροντα του εντολοδόχου δεν ταυτίζονται εξ ορισμού και υπό οιαδήποτε συνθήκη με εκείνα του εντολέα. Το αντίθετο μάλιστα, η ίδια η σχέση αντιπροσώπευσης θέτει από τη φύση της τον εντολοδόχο σε κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων, του δίνει δηλαδή το «λάθος» κίνητρο να εξυπηρετήσει το δικό του συμφέρον αντί για εκείνο του προσώπου που εκπροσωπεί. Κατά συνέπεια, ο αντιπρόσωπος, παρότι δρα εξ ονόματος τρίτου, δεν λαμβάνει αναγκαστικά τη βέλτιστη για τον τρίτο επιλογή. Η συγκεκριμένη ανορθολογικότητα αυξάνει το κόστος της συναλλαγής, είτε γιατί δεν οδηγεί στο καλύτερο αποτέλεσμα είτε διότι καθιστά αναγκαία την εποπτεία του αντιπροσώπου. Το πρόβλημα εποπτείας ενυπάρχει στη σχέση εντολής λόγω της ασυμμετρίας πληροφόρησης που την χαρακτηρίζει· η ασυμμετρία αυτή γεννά ηθικό κίνδυνο για τον εντολοδόχο καθώς είναι κάτοχος κρίσιμων πληροφοριών τις οποίες αγνοεί ο εντολέας: δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω εάν ο μεσίτης θα προτείνει το καλύτερο κατάσταση για την επιχείρησή μου αντί για εκείνο το οποίο θα του αποφέρει τα περισσότερα, αν η αγωγή που μου ζητά να ασκήσω ο δικηγόρος μου είναι όντως προς το συμφέρον μου -αυτός γνωρίζει νομικά, όχι εγώ- ούτε καν αν ο υπάλληλός μου εξυπηρετεί αποτελεσματικά τους πελάτες όταν λείπω, ιδίως εκείνους που καταφτάνουν λίγο πριν τη λήξη του ωραρίου του.

Τα ανωτέρω παραδείγματα καταδεικνύουν ότι το πρόβλημα αντιπροσώπευσης είναι πανταχού παρόν, ενώ αυξάνεται γεωμετρικά σε συνθήκες συλλογικής δράσης και πολυπρόσωπων θεσμών, ιδιωτικών ή δημοσίων. Εάν για τον έμπορο της γωνίας εξαντλείται στις σχέσεις του με το μεσίτη, το δικηγόρο και τον υπάλληλο, στην περίπτωση μίας πολυεθνικής, οι εκφάνσεις του προβλήματος είναι περισσότερες και

πολύ πιο σύνθετες: δεν υφίσταται ταύτιση συμφερόντων μεταξύ μετόχων, διοίκησης, διευθυντικών στελεχών, διοικητικών υπαλλήλων, εργατών στον κλάδο παραγωγής, διευθυντών καταστημάτων κλπ. Το ίδιο πρόβλημα ενδημεί κατεξοχήν στους δημόσιους θεσμούς και τις δομές του κρατικού μηχανισμού, λόγω του πολυεπίπεδου και πολυπρόσωπου χαρακτήρα τους· όπως θα δούμε εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο, μία από τις σημαντικότερες αναποτελεσματικότητες της δημόσιας δράσης έγκειται στις πολυδαίδαλες σχέσεις αντιπροσώπευσης από τις οποίες εξαρτάται.

4. Τα προβλήματα στη διατύπωση των συλλογικών επιλογών

4.1. Πού θα πάμε διακοπές; Τα αδιέξοδα μιας απλής, συλλογικής απόφασης

Τρεις φίλοι, ο Γιάννης, ο Γιώργος και ο Κώστας, επιθυμούν να προγραμματίσουν συναινετικά τις καλοκαιρινές διακοπές, επιλέγοντας ανάμεσα σε τρία νησιά του Αιγαίου, ένα κοσμοπολίτικο (Μύκονος), ένα λιγότερο γνωστό αλλά με τουριστικές υποδομές (Σέριφος) και ένα άγονης γραμμής για μεγαλύτερη δόση περιπέτειας (Ανάφη). Ο πρώτος προτιμά την Μύκονο (επιλογή Α) από τη Σέριφο (επιλογή Β) και την Ανάφη (επιλογή Γ). Ο δεύτερος προτάσσει τη Σέριφο(Β), μετά τη Ανάφη(Γ) και τελευταία την Μύκονο(Α). Ο τρίτος ξεκινά από την Ανάφη(Γ), έχει ως δεύτερη επιλογή την Μύκονο(Α) και κατατάσσει τελευταία τη Σέριφο(Β). Σκέφτονται λοιπόν να ψηφίσουν ώστε οι ατομικές τους προτιμήσεις να μετουσιωθούν σε μία συλλογική απόφαση. Εδώ αρχίζουν τα προβλήματα:

Παρατηρούν, καταρχάς, ότι οι ατομικές επιλογές τους, όταν μετατρέπονται σε συλλογική επιλογή, αποκτούν μία «κυκλικότητα»: $A > B > \Gamma > A$. Δεν υπάρχει καλοκαιρινός προορισμός που να υπερισχύει

συγκριτικά με τους υπόλοιπους. Εάν όλα τα νησιά τεθούν μαζί σε ψηφοφορία -με την ερώτηση «πάμε Μύκονο, Σέριφο ή Ανάφη;»- θα λάβουν τις ίδιες ψήφους, μία ψήφο πρώτης επιλογής, μία ψήφο δεύτερης επιλογής και μία ψήφο τρίτης επιλογής: αδιέξοδο.

Κάθε νησί, εάν τεθεί μόνο του σε ψηφοφορία -με την ερώτηση «πάμε στη Μύκονο;», «πάμε στη Σέριφο;», «πάμε στην Ανάφη;»- θα καταψηφισθεί γιατί αποτελεί την πρώτη προτίμηση μόνο ενός από τους τρεις. Θα είναι δηλαδή αδύνατο να ληφθεί οποιαδήποτε συλλογική απόφαση εάν κάποιος από τους τρεις δεν υποχωρήσει από την πρώτη του προτίμηση. Η ομοφωνία θα επέτρεπε μεν την ταύτιση ατομικών και συλλογικών επιλογών αλλά, όντας αδύνατη χωρίς υποχωρήσεις, κινδυνεύει να τους αφήσει χωρίς καλοκαιρινές διακοπές, μη ικανοποιώντας τις προτιμήσεις κανενός! Και πάλι αδιέξοδο.

Για να αποφύγουν τα παραπάνω προβλήματα, οι τρεις φίλοι αποφασίζουν να θέσουν σε ψηφοφορία ζεύγη νησιών με ερωτήματα του τύπου: «πάμε Μύκονο ή Σέριφο;», «πάμε Σέριφο ή Ανάφη;», «πάμε Ανάφη ή Μύκονο;». Εδώ η ψηφοφορία καταλήγει σε κάποιο πλειοψηφικό αποτέλεσμα. Στο πρώτο ερώτημα, θα υπερισχύσει η Μύκονος (με μία ψήφο «πρώτης επιλογής» και μία ψήφο «δεύτερης επιλογής»). Η απάντηση δεν θα είναι όμως η ίδια στα υπόλοιπα δύο ερωτήματα· στο δεύτερο θα επικρατήσει η Σέριφος και στο τρίτο η Ανάφη για τους ίδιους ακριβώς λόγους. Η κυκλικότητα συνεπάγεται και «τυχειότητα» ως προς το ποια θα είναι η συλλογική επιλογή, ανάλογα με την σειρά με την οποία θα τεθούν τα ερωτήματα. Η «ημερήσια διάταξη» επηρεάζει το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας!

Αφού δεν πρόκειται να υπάρξει ούτε ιδανική ούτε σταθερή συλλογική απόφαση για όλους, ο καθένας είναι *ορθολογικό* να προσπαθήσει να επηρεάσει τη διαδικασία ώστε να εξυπηρετήσει τις ατομικές του προτιμήσεις. Για να το επιτύχει, θα προβεί σε συναλλαγές με του υπολοίπους μέσω διαπραγματεύσεων, ανταλλάσσοντας και αλληλοϋποστηρίζοντας επιλογές. Για παράδειγμα, ο Γιάννης θα

επιχειρήσει «να τα βρει» με το Γιώργο ώστε τη μία χρονιά να πάνε στην Μύκονο και την επόμενη στη Σέριφο. Θα το καταφέρουν εάν, πρώτον, επιβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο θα ληφθεί η συλλογική απόφαση (πλειοψηφία αντί ομοφωνίας) και, δεύτερον, θέσουν το ευνοϊκό για τους ίδιους ερώτημα («ας επιλέξουμε προορισμό για τα δύο επόμενα καλοκαίρια!»). Η συζήτηση για το ποιο νησί είναι καταλληλότερο «για το καλό όλων» καθορίζεται τελικά από το πώς θα συναλλαχθούν και με ποιον τρόπο θα αποφασίσουν οι ενδιαφερόμενοι, προτάσσοντας το εγωϊστικό τους συμφέρον. Ο διάβολος βρίσκεται στις λεπτομέρειες, δηλαδή στη διαδικασία· ο μηχανισμός είναι πιο σημαντικός από την ουσία της απόφασης.

4.2. Ένταση των υποκειμενικών προτιμήσεων και διαμόρφωση συλλογικών επιλογών

Ωστόσο, ο τρόπος ψηφοφορίας με τη μορφή που περιγράφεται παραπάνω είναι ατελής και για έναν ακόμη λόγο: δεν αποτυπώνει τις *πραγματικές* επιθυμίες των ψηφοφόρων. Απλά *ιεραρχεί* τις ατομικές προτιμήσεις, τις τοποθετεί δηλαδή *σειριακά* και όχι με γνώμονα το *πόσο* πολύ επιθυμεί ο καθένας να ταξιδέψει στα τρία αυτά νησιά. Αποτυπώνει την *σειριακή/τακτική* χρησιμότητα (*ordinal utility*) και όχι την *σταθμητή/μετρήσιμη* χρησιμότητα (*cardinal utility*) που εμφανίζει για τον καθένα η εκάστοτε επιλογή. Και όμως, η *ένταση* των προτιμήσεων ακόμη και σε ένα απλό ερώτημα επηρεάζει σημαντικά, αφενός τη «συναλλακτική συμπεριφορά» των ψηφοφόρων, αφετέρου τα σενάρια έκβασης της ψηφοφορίας.

Για παράδειγμα, το διακύβευμα της ψηφοφορίας είναι εντελώς διαφορετικό για το Γιάννη, εάν οι προτιμήσεις του απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους σε κλίμακα έντασης από 0 έως 10 (Μύκονος = 6, Σέριφος = 5 και Ανάφη = 4) ή αν η απόσταση είναι μεγάλη (π.χ., Μύκονος = 10, Σέριφος = 5 και Ανάφη = 0). Στην πρώτη περίπτωση θα συμμετάσχει πιο

παθητικά στις διαπραγματεύσεις ενώ στη δεύτερη ο ρόλος του θα είναι καταλυτικός: «καίγεται» για τη Μύκονο και δεν θέλει επ' ουδενί να βρεθεί στην Ανάφη. Αλλά και στη δεύτερη περίπτωση, η ένταση των επιλογών του, σε συνάρτηση με την ένταση των επιλογών των υπολοίπων, ενδέχεται να οδηγήσει σε τελείως διαφορετικά αποτελέσματα. Εάν οι άλλοι δύο είναι μάλλον ουδέτεροι στην ιεράρχηση των επιλογών τους [Γιώργος: Σέριφος = 6, Μύκονος = 5, Ανάφη = 4 και Κώστας: Ανάφη = 6, Σέριφος = 5, Μύκονος = 4], ο Γιάννης έχει πολλές πιθανότητες να επιβάλλει την Μύκονο ως προορισμό, εμμένοντας στη θέση του ή κάνοντας υποχωρήσεις σε άλλα ζητήματα (ημερομηνία διακοπών, να δεχθεί να φέρει αυτός αυτοκίνητο, κλπ.). Με άλλα λόγια, μπορεί κανείς άλλος να μην ήθελε τη Μύκονο ως πρώτη επιλογή αλλά η συμπαγής και συνεπής μειοψηφική θέση του Γιάννη έχει πιθανότητες να επικρατήσει, κάτι που θα μπορούσε να συμβεί ακόμη και εάν η παρέα ήταν ακόμη πιο πολυμελής αλλά ουδέτερη ή αδιάφορη ως προς τις επί μέρους ιεραρχήσεις των επιλογών της⁴³.

Η κατάσταση μεταβάλλεται άρδην εάν, εκτός από τον «κοσμικό» Γιάννη, και οι προτιμήσεις του «εναλλακτικού» Κώστα είναι εξίσου ισχυρές ως προς την έντασή τους· για αυτόν, διακοπές είναι μόνον η Ανάφη (=10), είναι μάλλον αδιάφορος για τη Σέριφο (=5) και σιχαίνεται να βρεθεί στη Μύκονο (=0). Αφενός η αδυναμία του Γιάννη και του Κώστα να επιβάλλουν την προτίμησή τους ο ένας στον άλλον αλλά και ο κίνδυνος καθολικής ήττας εάν επικρατήσει το νησί που δεν τους αρέσει καθόλου

---

⁴³ Στο παράδειγμα αυτό, ο Γιώργος και ο Κώστας κατατάσσουν «παθητικά» τις επιλογές τους ως εξής: [Γιώργος: Σέριφος = 6, Μύκονος = 5 και Ανάφη = 4 και Κώστας: Ανάφη = 6, Σέριφος = 5 και Μύκονος = 4]. Αθροίζοντας τις προτιμήσεις αυτές με εκείνες του «ακραίου» Γιάννη (Μύκονος = 10, Σέριφος = 5 και Ανάφη = 0), βλέπουμε ότι η Μύκονος συγκεντρώνει μεγαλύτερη ένταση προτιμήσεων παρά το ότι αποτελεί μία μειοψηφική πρώτη επιλογή.

τους αναγκάζει να κινηθούν προς τη «μέση λύση» της Σερίφου, την οποία εκπροσωπεί ο Γιώργος⁴⁴.

Την ίδια στρατηγική θα είχαν ακολουθήσει και κατά την επιλογή της σχολικής εκδρομής όταν στην ψηφοφορία συμμετείχαν επιπλέον 30 συμμαθητές τους: εάν η τάξη ήταν λίγο έως πολύ ουδέτερη στις προτιμήσεις της, θα είχαν προσπαθήσει να εκμαιεύσουν μέσω της ψηφοφορίας την «κοσμική» (Γιάννης) ή «εναλλακτική» (Κώστας) λύση παρά το ότι η μεγάλη πλειονότητα δεν αντιλαμβάνεται τις διακοπές μόνο ως ποτό στη Μικρή Βενετία της Μυκόνου ή ως αντίσκηνο σε παραλία της Ανάφης. Εάν όμως η αντιπαράθεση ενείχε τον κίνδυνο μίας στρατηγικής ήττας για κάποιον από τους δύο, το πιθανότερο είναι πως θα συμφωνούσαν να οδηγήσουν την απόφαση σε μία πιο συναινετική, «μέση» λύση.

4.3. *Η επιστημονική εκδοχή των παραπάνω, απαισιόδοξων διαπιστώσεων: το θεώρημα αδυναμίας του Arrow*

Εν τέλει, η σκέψη των τριών φίλων να καταλήξουν από κοινού σε μία επιλογή μιας και γνωρίζονται χρόνια και το ζήτημα δεν είναι τόσο πολύπλοκο -φανταστείτε να έπρεπε να αποφασίσουν για το πώς θα χρησιμοποιήσουν το κοινό τους ταμείο, να ήταν περισσότεροι και να μην ήταν φίλοι μεταξύ τους- δεν είναι χωρίς προβλήματα, τριβές, καθυστερήσεις και απογοητεύσεις. Αν η κατάσταση οδηγηθεί σε αδιέξοδο ενδέχεται να επιστρέψουν στην περσινή λύση, όταν είχαν πάει διακοπές στην Πάρο. Παρότι δεν είναι επιλογή κανενός από τους τρεις για φέτος, συνιστά μία κάποια διέξοδο: με άλλα λόγια, ενδέχεται να

---

⁴⁴ Και η εξέλιξη αυτή μπορεί να αποτυπωθεί αριθμητικά. Η Σερίφος συγκεντρώνει 16 ψήφους έντασης προτιμήσεων (Γιάννης = 5, Γιώργος = 6, Κώστας = 5), περισσότερες από τα αλλά δύο νησιά [Μύκονος 15 ψήφοι: Γιάννης = 10, Γιώργος = 5, Κώστας = 0] και Ανάφη 14 ψήφοι: Γιώργος = 5, Γιάννης = 4, Κώστας = 10].

επικρατήσει μία συλλογική απόφαση η οποία δεν αποκρυσταλλώνει τις ατομικές προτιμήσεις κανενός από τους συμμετέχοντες! Η συλλογικότητα έχει λοιπόν και τους πονοκεφάλους της. Το ζήτημα των διακοπών ήταν πολύ πιο απλό όταν ήταν μικροί, όταν ο πατέρας αποφάσιζε «αυταρχικά» για το πού θα πάνε κάθε καλοκαίρι χωρίς να τους ρωτήσει· αλλά τότε δεν είχαν καμία δυνατότητα να συμμετάσχουν σε μία διαδικασία ώστε να μετατρέψουν τις προτιμήσεις τους σε απόφαση της οικογένειας.

Στη θεωρία, το παράδειγμά μας είναι γνωστό ως *το θεώρημα αδυναμίας του Arrow*, ο οποίος προεξέτεινε το *παράδοξο του Condorcet* για την κυκλικότητα στη λήψη των αποφάσεων. Ο *Condorcet* είχε ήδη παρατηρήσει πως, εφόσον τεθούν περισσότερες από δύο επιλογές σε περισσότερους από δύο ψηφοφόρους (εξ ου και το παράδειγμα των τριών φίλων), το πλειοψηφικό σύστημα αδυνατεί να καταλήξει σε μία σταθερή απόφαση η οποία να αντιπροσωπεύει τη βούληση των ψηφοφόρων· η τυχόν αλλαγή της σειράς ψηφοφορίας ανά ζεύγη εναλλακτικών μεταβάλλει και το τελικό αποτέλεσμα. Ο *Arrow* θέτει το ζήτημα ευρύτερα. Ένα σύστημα για τη λήψη συλλογικής απόφασης είναι βέλτιστο εάν συγκεντρώνει σωρευτικά ορισμένες ιδιότητες: *δεν είναι δικτατορικό* (οπότε οι προτιμήσεις του ενός να μην επιβάλλονται ως επιλογές του συνόλου), είναι *απόλυτα αντιπροσωπευτικό των ατομικών επιλογών* (αν όλοι προτιμούν την επιλογή Α έναντι της Β, τότε αυτή υπερσχύει πάντα κατά τη λήψη της απόφασης), είναι *συνεπές-μεταβατικό* (δηλαδή δεν εμφανίζει προβλήματα κυκλικότητας, εάν η επιλογή Α υπερσχύει της επιλογής Β, και η επιλογή Β της επιλογής Γ, τότε η επιλογή Α υπερσχύει πάντα και της επιλογής Γ) και *μη εξαρτώμενο από άσχετες εναλλακτικές* (η σχέση μεταξύ επιλογών Α και Β δεν επηρεάζεται από το αν προστεθεί στη διαδικασία απόφασης και η επιλογή Γ). Όπως όμως αποδεικνύει μαθηματικά ο *Arrow* και διαπιστώνουμε εμπειρικά με το παράδειγμα των διακοπών, τέτοιο σύστημα λήψης απόφασης δεν μπορεί να υπάρξει: δεν υφίσταται μηχανισμός ψηφοφορίας ο οποίος να καλύπτει όλα τα παραπάνω

χαρακτηριστικά! Εξίσου ατελείς είναι και οι δημοκρατικές διαδικασίες όπως θα εξηγήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο: η ομοφωνία ως προέκταση του κριτηρίου *Pareto* υπερέχει μεν διότι δεν εξοβελίζει τις ατομικές προτιμήσεις, πλην όμως οδηγεί σε αδυναμία απόφασης ή σε στασιμότητα (δεν θα πάμε διακοπές ή θα ξαναπάμε στην Πάρο)· αντίστροφα, ο κανόνας της πλειοψηφίας είναι πιο λειτουργικός αλλά καταλήγει σε κυκλικές και ασυνεπείς επιλογές οι οποίες συχνά υποκρύπτουν συναλλαγές για την προώθηση συγκεκριμένων συμφερόντων αντί των επιθυμιών του συνόλου.

5. Οι δομικές και συστημικές αποτυχίες της αγοράς

Τα όρια της ορθολογικότητας τόσο στο επίπεδο των μεμονωμένων συναλλαγών όσο και σε εκείνο της συλλογικής δράσης έχουν αναπόφευκτα *συστημικές και δομικές προεκτάσεις*, καθιστώντας αδύνατη τη δημιουργία ενός ιδανικού συναινετικού θεσμού για την κάλυψη των αναγκών και την κατανομή των πόρων· με άλλα λόγια, μίας ιδανικής αγοράς, όπως την ορίσαμε στην αρχή του κεφαλαίου.

5.1. Έλλειψη συνθηκών για τη δημιουργία λειτουργικής αγοράς

Οι ανθρώπινες ανάγκες δεν είναι όλες πρόσφορες ώστε να καλύπτονται μέσω συναλλαγών εντός αγοράς (ας θυμηθούμε τον όρο *extra commercium* του ρωμαϊκού δικαίου), ούτε οι συναλλαγές αυτές, ακόμη και εκεί που υπάρχουν, διενεργούνται ανεμπόδιστα, σε ιδανικές συνθήκες. Και προφανώς, ούτε οι ανθρώπινοι θεσμοί -κοινωνικοί, πολιτικοί, νομικοί- μπορούν συνολικά να εξομοιωθούν με μία «συνήθη» αγορά στην οποία γίνονται συναλλαγές.

Η ανυπαρξία αγοράς με την κλασική τουλάχιστον μορφή της είναι εν πολλοίς δεδομένη για τα δημόσια αγαθά, λόγω του αδιαίρετου και μη αποκλειστικού χαρακτήρα τους που τα θέτουν εκ των πραγμάτων εκτός συναλλαγής· οι όποιες εξαιρέσεις έχουν περιθωριακό χαρακτήρα και δεν ανατρέπουν τον κανόνα⁴⁵. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί αγορά για αυτά κατά τρόπο αυθόρμητο· μόνο ύστερα από δημόσια παρέμβαση, όπως στην περίπτωση των δικαιωμάτων εκπομπής αερίων του θερμοκηπίου, η απονομή των οποίων σε ευρωπαϊκό και εθνικό πλαίσιο διαμόρφωσε στη συνέχεια ένα «χρηματιστήριο ρύπων». Προβληματική είναι, όπως είδαμε, η ύπαρξη αγοράς και για τα αγαθά κοινωνικής σημασίας, λόγω των μειωμένων κινήτρων που έχουν οι χρήστες τους ώστε να τα καταναλώσουν στις κοινωνικά βέλτιστες ποσότητες· και στο πεδίο αυτό, ο μηχανισμός των ελεύθερων συναλλαγών πόρρω απέχει από το να διασφαλίσει το αναγκαίο κοινωνικό πλεόνασμα.

Περαιτέρω, υπάρχουν αγαθά, η ικανοποιητική προσφορά των οποίων προϋποθέτει τον αποκλειστικό έλεγχο ενός συγκεκριμένου πόρου, άρα την παροχή τους εκτός συνθηκών ανταγωνισμού και ελεύθερης αγοράς. Πρόκειται για τα *φυσικά μονοπώλια*, όπως είναι οι κοινωφελείς υπηρεσίες που παρέχονται μέσω δικτύου, στα πεδία των μεταφορών (σιδηρόδρομοι) και της ενέργειας (δίκτυα ηλεκτρισμού και φυσικού αερίου). Η ανόρθωση του υψηλότερου κόστους των συγκεκριμένων υποδομών είναι δυνατή μόνον εάν αυτές οργανώνονται σε καθεστώς αποκλειστικότητας ώστε να επιτυγχάνονται *οικονομίες κλίμακος*: η κατασκευή και λειτουργία των σιδηροδρομικών γραμμών κατά τρόπο βιώσιμο προϋποθέτει ότι υφίσταται ένα μόνο δίκτυο στο οποίο

---

⁴⁵ Η Σχολή του Σικάγο δεν συμφωνεί με τη θέση αυτή (βλ. παρακάτω...). Ο Coase (1974) χρησιμοποίησε το παράδειγμα των φάρων -οι οποίοι για μία περίοδο στην Αγγλία λειτουργούνταν από ιδιώτες και χρηματοδοτούνταν μέσω λιμενικών τελών- για να αμφισβητήσει τη φύση τους ως δημόσιο αγαθό. Εκτός του εξεζητημένου χαρακτήρα της, η θεώρηση αυτή δεν είναι αναγκαστικά ορθή: οι φάροι που χρηματοδοτούνταν με ιδιωτικές πληρωμές δεν αποδείχθηκαν βιώσιμοι ακριβώς λόγω της οπορτουριστικής συμπεριφοράς των χρηστών τους. Van Zandt (1993) and Bertrand (2006).

διοχετεύεται η κίνηση όλων των τραίνων· η δημιουργία ανταγωνιστικού δικτύου, εκτός από περιβαλλοντικά ασύμφορη, θα οδηγούσε σε οικονομική κατάρρευση τόσο τις υφιστάμενες όσο και τις καινούργιες υποδομές. Το ίδιο ισχύει για τα δίκτυα μεταφοράς ενέργειας ή φυσικού αερίου.

5.2. Αναποτελεσματικότητες από τη μονοπωλιακή οργάνωση μίας δραστηριότητας

Εάν δεν μπορεί να υπάρξει αγορά, τότε η αποκλειστική άσκηση μίας δραστηριότητας από ένα μόνο φορέα -δημόσιο ή ιδιωτικό- είναι εκτεθειμένη στις *αναποτελεσματικότητες του μονοπωλίου*. Ελλείπει στην περίπτωση αυτή ο ανταγωνιστικός μηχανισμός ο οποίος, σε συνθήκες ανοικτής αγοράς, οδηγεί στη βέλτιστη κάλυψη των αναγκών με το μικρότερο κόστος. Η κάλυψη δεν καθορίζεται μέσα από τη ζήτηση, την διατύπωση δηλαδή των υποκειμενικών προτιμήσεων των καταναλωτών στις οποίες θα προσαρμοστεί στη συνέχεια η προσφορά· ακολουθείται η αντίθετη πορεία, με την έννοια ότι το μονοπώλιο θέτει τους όρους του, στους οποίους εξαναγκάζονται να συμμορφωθούν οι καταναλωτές διότι βρίσκονται εξ ορισμού σε πιο αδύνατη θέση. Έτσι, το μονοπώλιο δεν είναι υποχρεωμένο να προσαρμόσει και να εξελίξει τα προϊόντα του σύμφωνα με τις ανάγκες, ούτε τα διαθέτει στην οριακή τιμή, όπως θα ήταν αναγκασμένο να το πράξει εάν υφίστατο ανταγωνισμός· η μονοπωλιακή τιμή είναι πάντοτε υψηλότερη από την οριακή και η συγκεκριμένη διαφορά αποτυπώνει αριθμητικά την απώλεια του κοινωνικού πλεονάσματος το οποίο, αντί να διαχέεται σε όλους -δες στην αρχή του κεφαλαίου- καταλήγει στον φορέα του αποκλειστικού δικαιώματος. Γενικότερα, το μονοπώλιο χαρακτηρίζεται από έλλειμμα αποτελεσματικότητας διότι δεν έχει κίνητρο, ούτε να ικανοποιήσει τις ανάγκες με τον καλύτερο τρόπο, ούτε να το πράξει με το μικρότερο κόστος. Για τον ίδιο λόγο, επενδύει λιγότερο στην

καινοτομία, είναι αντίθετο σε οποιαδήποτε εξέλιξη θα έθετε σε κίνδυνο την αποκλειστικότητά του, ενώ έχει την τάση να εκμεταλλεύεται τους συναλλασσόμενους που είναι οι πλέον εξαρτημένοι από αυτό. Αντίστοιχες αγκυλώσεις προκαλεί και το *μονοψώνιο* -η κατοχή αποκλειστικότητας αναφορικά, όχι με την προσφορά αλλά με τη ζήτηση- θέση στην οποία συχνά βρίσκονται οι δημόσιοι φορείς (π.χ., στο πεδίο των δημοσίων έργων).

5.3. *Στρεβλώσεις από τη συμπεριφορά και την ισχύ των επιχειρήσεων*

Τα παραπάνω προβλήματα δεν απαντώνται όμως μόνο σε καταστάσεις όπου είναι αδύνατη η δημιουργία ελεύθερης αγοράς. Η απόκτηση *σημαντικής ισχύος στην αγορά (market power)* είναι δυνατή και σε ανοικτές αγορές, έχει δε ως αποτέλεσμα να στρεβλώνει το πλαίσιο ανταγωνισμού σε αυτή διαμορφώνοντας συνθήκες οι οποίες αποκλίνουν από τη βέλτιστη κατανομή των πόρων. Εξάλλου, αποτελεί ορθολογική επιθυμία κάθε επιχείρησης να μετατραπεί σε μονοπώλιο ώστε να απολαύσει τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα. Κοντολογίς, η ελεύθερη αγορά εμφανίζει την εγγενή αδυναμία ότι οι παίκτες που συμμετέχουν σε αυτή έχουν ως σκοπό την αυτοαντίρρηση της, όπως οι παίκτες του πόκερ επιθυμούν να σηκώσουν το σύνολο των χρημάτων από το τραπέζι. Επομένως, όταν ένας μεταξύ τους αποκτά τόση δύναμη ώστε να συμπεριφέρεται κατά τρόπο ανεξάρτητο προς τις επιθυμίες των υπολοίπων (ανταγωνιστών, καταναλωτών, προμηθευτών) -κατέχει δηλαδή *δεσπόζουσα θέση*- εμφανίζει και το κίνητρο να την καταχραστεί: για παράδειγμα, «δένει» τους πελάτες του με προσφορές ή μακροχρόνιες συμβάσεις ώστε να μην καταλήξουν σε ανταγωνιστή, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερο όφελος από εκείνο που θα αποκόμιζε σε μία πιο ανοιχτή αγορά εάν δεν διέθετε τόσο μεγάλη ισχύ.

Στο ίδιο αρνητικό αποτέλεσμα κατατείνει και μία άλλη -ορθολογική, πλην όμως επιζήμια για το κοινωνικό σύνολο- επιχειρηματική συμπεριφορά, η συμμετοχή σε *παράνομες συμπράξεις*, τόσο *οριζόντιες (καρτέλ)* όσο και *κάθετες*. τα μέρη της σύμπραξης, αίροντας τον μεταξύ τους ανταγωνισμό με διάφορους τρόπους (ανταλλαγή πληροφοριών, κατανομή αγορών, καθορισμό τιμών), καθορίζουν το συναλλακτικό πλαίσιο (χαρακτηριστικά προϊόντων, τιμή, όροι πώλησης) σε άλλο σημείο ισορροπίας από εκείνο στο οποίο θα τέμνονταν οι καμπύλες προσφοράς και ζήτησης εάν υφίστατο πραγματικός ανταγωνισμός· σφετερίζονται, έτσι, το πλεόνασμα που θα κατέληγε κανονικά στο καταναλωτικό κοινό. Οι παράνομες συμπράξεις και η κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης αποτελούν μορφές εκμετάλλευσης της ισχύος των επιχειρήσεων και διαφέρουν μόνο ως προς το αν η ομορπονιστική συμπεριφορά ασκείται μονομερώς ή προϋποθέτει συμφωνία περισσοτέρων. Καταδεικνύουν πως, και όταν μία δραστηριότητα εμφανίζει τα χαρακτηριστικά ώστε να οργανωθεί σε καθεστώς ανοικτής αγοράς, η τελευταία δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε υφιστάμενη στο διηνεκές.

Οι αρνητικές επιπτώσεις από τη σημαντική ισχύ στην αγορά δεν εξαντλούνται στη νόθευση του ανταγωνισμού. Στις περιπτώσεις πολύ μεγάλων εταιρειών οι οποίες συσσωρεύουν -σε πολυεθνικό συχνά πλαίσιο- ανθρώπινο δυναμικό, τεχνολογία και κεφάλαια, η ομορπονιστική συμπεριφορά προκαλεί και άλλου είδους αποτελεσματικότητες. Ήδη, το γεγονός ότι τέτοιες επιχειρήσεις έχουν την ισχύ να επηρεάσουν τις καταναλωτικές προτιμήσεις αλλά και τις επιλογές της πολιτικής εξουσίας με μέσα όπως η εμπορική επικοινωνία και η χρηματοδότηση⁴⁶, ανατρέπει την αφετηρία των κλασικών οικονομικών σύμφωνα με την οποία η προσφορά επικαθορίζεται από τη ζήτηση και τις καταναλωτικές προτιμήσεις σε ένα ουδέτερο πολιτικό περιβάλλον· ενδέχεται να ισχύει το αντίστροφο καθώς, μέσα από την

---

⁴⁶ (φαινόμενο το οποίο είχε επισημάνει ο J.K. Galbraith από το 1967 και το The New Industrial State)

αλλοίωση των καταναλωτικών προτιμήσεων και την προνομιακή μεταχείρισης συγκεκριμένων επιχειρηματικών συμφερόντων από την πολιτική εξουσία, προωθείται η αύξηση της παραγωγής εκείνων των αγαθών τα οποία εξυπηρετούν την προσφορά (και όχι τη ζήτηση), σε βάρος της βέλτιστης ικανοποίησης των αναγκών καθώς και του γενικού συμφέροντος. Το πρόβλημα διογκώνεται από την εγγενή αναποτελεσματικότητα των οργανισμών αυτών λόγω του μεγέθους τους: σύνθετες γραφειοκρατικές δομές, έλλειψη κινήτρων για καινοτομία, κόστος αντιπροσώπευσης ενόψει του ότι τα διευθυντικά στελέχη της επιχείρησης αποσκοπούν στη βραχυπρόθεσμη αύξηση των απολαβών τους για όσο διάστημα είναι στο τιμόνι της επιχείρησης, κλπ.

Μάλιστα, όσο μεγαλύτερη είναι η ισχύς λόγω μεγέθους μίας επιχείρησης, τόσο φαίνεται να αυξάνεται το κίνητρο για ομοιοταξιακές συμπεριφορές, με πιο πρόσφατο παράδειγμα εκείνο των τραπεζικών κολοσσών: η αναγκαστική διάσωση των «συστημικών» τραπεζών για να μην καταρρεύσει η οικονομία -στη λογική *«too big to fail»*- μέσω κεφαλαίων τα οποία εισφέρονται από το κοινωνικό σύνολο, αποτελεί προφανώς μορφή ηθικού κινδύνου ο οποίος δεν συμβάλλει στην ορθολογική λειτουργία τους.

5.4. Μακροοικονομικές αστοχίες των αγορών

Η αδυναμία αυθυπαρξίας και αυτοϊασης της αγοράς έχει θεσμικές επιπτώσεις και σε ευρύτερο πλαίσιο, εκείνο της «Εθνικής Οικονομίας» την οποία τάσσει ως προτεραιότητα κάθε Σύνταγμα. Οι επιμέρους σχετικές αγορές για την κάλυψη της ανεξάντλητης γκάμας ανθρώπινων αναγκών δεν υπάρχουν σε κενό αλλά αλληλεξαρτώνται, καθορίζοντας με τη συνισταμένη τους σε μία δεδομένη κοινωνία, τον πραγματικό «Πλούτο των Εθνών» τον οποίο ευαγγελίστηκε ο *Adam Smith*. Η ολιστική αυτή θεώρηση των οικονομικών σχέσεων -η οποία στην οικονομική επιστήμη ονομάζεται «μακροοικονομία»- αποκαλύπτει την

ύπαρξη *συστημικών κρίσεων, κυκλικών και συγκυριακών*. τέτοιες κρίσεις, όπως καταγράφηκαν μετά το 1929 και τη «Μεγάλη Ύφεση» είναι εγγενείς σε συστήματα της ελεύθερης οικονομίας. Σε περιόδους ύφεσης η προσφορά συρρικνώνεται, συχνά και σε μικρότερο επίπεδο από εκείνο της μειωμένης ζήτησης, ιδίως λόγω της αβεβαιότητας ως προς το πότε θα υπάρξει ανάπτυξη· άμεσο αντίκτυπο της επιφυλακτικής μεν, ορθολογικής δε συμπεριφοράς των παραγωγών, είναι η αύξηση της *ανεργίας*, μία αρνητική εξωτερικότητα με τεράστιο κοινωνικό αντίκτυπο η οποία εντάσσει την οικονομία συνολικά σε ένα φαύλο κύκλο: η μειωμένη παραγωγή και η μεγάλη ανεργία μειώνουν τον πλούτο και την αγοραστική δύναμη, οδηγώντας σε ακόμη μικρότερη ζήτηση και προσφορά, κ.ο.κ. Αντιστρόφως, σε κύκλους υπερθέρμανσης της οικονομίας, η υπερβολική αύξηση της παραγωγής γεννά *πληθωρισμό*, οδηγώντας σε αναποτελεσματική λειτουργία του μηχανισμού της τιμής.

Και οι συγκεκριμένες αποτυχίες της ελεύθερης αγοράς εμφανίζουν το χαρακτηριστικό ότι δεν θεραπεύονται από μόνες τους -τουλάχιστον κατά τρόπο άμεσα και κοινωνικά αποδεκτό- αλλά απαιτούν *έξωθεν λύσεις*, όπως είναι η δημόσια παραγωγή ή αγορά αγαθών, η παροχή επενδυτικών κινήτρων ή ο έλεγχος των τιμών. Κατέστησαν δε ακόμη πιο δυσεπίλυτες από τη στιγμή που οι συνέπειες και τα μέσα αντιμετώπισής τους υπερέβησαν το στενό εθνικό πλαίσιο. Αφενός, με τη συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας και την έλευση της παγκοσμιοποίησης, τα παραδοσιακά μακροοικονομικά εργαλεία αντιμετώπισης των κρίσεων - επιβολή δασμών στις εισαγωγές, υποτίμηση του νομίσματος, ενίσχυση της εθνικής παραγωγής- είτε δεν υπάρχουν πλέον είτε δεν επαρκούν, ιδίως όταν η κρίση αποκτήσει χρηματοπιστωτικές διαστάσεις και χαρακτήρα επιδημίας. Αφετέρου, η διόγκωση του περιβαλλοντικού ζητήματος -εξάντληση μη ανανεώσιμων πόρων στον πλανήτη, φαινόμενο του θερμοκηπίου- κατέστησε σαφές πως ούτε η ελεύθερη αγορά αλλά ούτε και η νεοκλασική άποψη για τα δημόσια οικονομικά παρέχουν ικανοποιητικές απαντήσεις. Η αισιόδοξη προσέγγιση ότι κάθε

κράτος θα επιτυγχάνει σταθερή ανάπτυξη και αύξηση του ΑΕΠ μέσω της αύξησης του πληθυσμού και της τεχνολογικής βελτίωσης των μέσων παραγωγής καταρρίπτεται εάν στην εξίσωση προστεθεί η παράμετρος της εξάντλησης των φυσικών πόρων. Η ανάπτυξη επιβάλλεται πλέον να είναι και *βιώσιμη*, στόχος ο οποίος υπερβαίνει τις οριζόντιες συναλλακτικές σχέσεις και αποτελεί, όπως θα δούμε⁴⁷, προτεραιότητα τόσο της οικονομικής ανάλυσης όσο και του δημοσίου δικαίου.

---

⁴⁷ ...